

Heyder Omer

EHMEDÊ XANÎ

RAMAN Û HUNER

Nimûne

**Dastana *MEM û ZÎN*
(Lêkolîn)**

Heyder Omer

Ehmedê Xanî. Raman û huner.

Nimûne: Dastana Mem û Zîn.

Çapa yekemîn: Weşanên Semakurd, weşanxaneya Hîro, 2007.

Naverok

Diyarî
Pêşkêşî
Pêşgotin

Beşê yekemîn: Dîroka kesayetî.

1. Jiyana E. Xanî.
2. Berhemên E. Xanî.
3. Jêderên çanda E. Xanî.

Beşê duwemîn: Ramana E. Xanî.

1. Çirûskên ramana neteweyî kurdî beriya E. Xanî.
2. Ramana neteweyî li nik E. Xanî.
3. Nerîna civakî ya E. Xanî.
4. Ramana rêzanî (polîtîkî) ya E. Xanî.

Beşê sêyemîn: Têknîka dastana MEM û ZÎN.

1. Helbesta çîrokî û dastane.
2. Durvê hunerî yê dastana MEM û ZÎN.
 - a. Hêmanên hunerî.
 - b. Tevna dastanê ya zimanewanî.

Ferhengok.

Jêder û pirtûkên alîkar.

Diyarî

Ev xebat ji bo mamosteyên min, nemaze prof Dr Bekrî Şêx Emîn, yê ku beriya 23 salan bala min kişandibû ser Xanî û huneriya vê berhema payebilind, diyarî ye.

Heleb 1996

Pêşkêşî

Jiyana her miletekî pir baş di awêna folklorê wî de tê nasîn, hemî wêjeyên cîhanê, û bi taybetî ya kevneşopî(kilasîkî), li ser koka wêjê ya devkî şiqin dane û ta niho ava tamarên wê , gelek rind gulên tore , bi gelemperî, û helbestê nemaze, av dide, û rûwên wan şeng û geşdar dike.

Wêjevanên cîhanê vê diyardêya toreyî û zanistî bê dudilî diçespînin. Nasdartirîn nivîskar M.Gorkî di sebareta vê mijarê de, û giringiya wê di pêşketina wêjê de ,gotiye, *„Gel bi xwe yekemîn filosof û helbestvanê daner û nayabkirar e(nayabdar e), û gel bi xwe helbest û dastan di çande ya cîhanê de afirandine“* . Lewre jî Çêrneçêviskî nivisiye *«Civandina folklor bi awakî rêk û pêk û serkewtî, qehremantî bi xwe ye »*.

Da ku em pir dûr nerin, zorbeyî nivîskarên me jî, eger ne hemî bin, vê rastiya zanistî, pir ji zû de, û hê berî van her du torevanên cîhanî yên navdar, zanîbûn, û wan kelepûr û folklorê gelê kurd ji berhemên xwe re kiribûn makdara bingehîn. Hema sertacê helbestvanên kurd Ehmedê Xanî mînakê zor berbiçav û pilebilind e. Ewî bi hunermendiyeke bilind kanîbû dastana folklorî MEMÊ ALAN bikira dastana wêjeyî MEM û ZÎN.

Akadêmiyê ermenî Yûsif Orbêlî li ser danerê MEM û ZÎNê gotiye : *« Kardaya E. Xanî gelek dijar bû, çimkê kurê miletekî ye, ku hîn dewleta xwe tune ye, ji ber wê jî ew ji aliyê dîrokê de hatiye jibîrkin. Têvî vê jî ewî pir daye çande ya rojhilatê »*.

Rexnegir û nivîskarên, ku berhemên xwe li ser E. Xanî weşandine, pir hindikin, mînakên berbiçav ev in : Prof .Dr . Î.M.Resûl, Reşîr Findî, Ferhad şaklî, Mihemed Enwer Elî, û kurdnasa hêja M.B. Rodîno, û her weha hin gotarên din, yên nivîskarên têkel di weşanên me de cihên xwe girtine.

Heyder Omer yekek ji rexnevanên kurd e, ku bi berhema xwe ya rexneyî *« E.Xanî di dastana helbestî Mem û Zîn de »* bi zimanê erebî, di sala 1991ê de çap kiriye, wêjê û lêkolînên rexneyî, li ser tore ya kurdî klasîkî dewlemend kiriye.

Lê vê carê, Heyder Omer dixwaze wê lêkolîna xwe bi zimanê Xanî bide çapê, piştî ku kurtkirina her du dastanên folklorî MEMÊ ALAN û toreyî MEM û ZÎN jê dike der, ji ber ku ev çap ji bo xwenerê kurd e, ku ew jî her du dastanan baş nas dike, û çî sude di kurtkirina wan de jê re nîn e.

Daner lêkolîna xwe bi sê beşan tîne ser hev. Di beşê yekem de, jiyana E.Xanî dipelîne, û berhemên wî berçav dike, û di her du beşên din de derbas ramana Xanî neteweyî û civakî û rêzanî (polîtîkî) dibe, û dibe hevalbendê wejevanên sudar, yên ku naverokên berhemên xwe kêrhatî, di fîstanên qeşeng û lihevhatî de pêşkêşî civakên xwe dikin, û dide xuyakirin ku E. Xanî hunera nekêrhatî nedipejirand, ta ku mirov dikare bibêje gelek nivîsevan û ramanbîrên piştî wî hatine jiyanê, bi wî re erê kirine, wek Pilîxanov jî dibêje *« Mirov ne ji bo roja şemiyê ye, roja şemiyê ji bo mirov e, yanê civak ne ji bo huner e, lê huner ji bo civakê ye »*.

H. Omer çavên xwe bi bêhneke berfireh li gulistana E. Xanî digêrîne, û bi nerînên xwe, yên hunermend, gul û sûsinên MEM û ZÎN ê dipelîne, û tê xuyakirin ew jî wek hin rexnevanên din, di wê nerînê de ye, ku E. Xanî ji gefûgurên derebegên Kurdan, yan ji hovîtiyên dagîrkerên Kurdistanê neditirsî, qêrînên xwe li dijî wan bilind dikir, û ji birîn û êşên gelê xwe bi dûr de neçûye, her tim heval û dengê yekîtiya kurd bûye, û ji bo rizgarkirina welatê xwe xebitiye. Ji ber vê jî H. Omer vê bîrdoza netewhest baş dinê. Lê ew dizane ku wêjê ne tenê naverok e, belê têknîk û durv e jî, ta ku berhem, bê vî durvê hunerî, nikarê navê tore bistîne.

Lê beriya derbas hundir vî durvî bibe, û huneriya MEM û ZÎNê şirove bike, rê li pêş vê mijarê dûz dike, û helbesta çîrokî û dastane şirove dike, mebesta wî, ya serdem ew e, ku ji xwendevanên xwe re biçespîne ka berhema MEM û ZÎNê dastan e, yan na.

Piştî vê gavê, derbas hundir avahiya MEM û ZÎN a E. Xanî dibe. Erê hin kesên din wek Prof .Dr Î.M.Resûl li ser şeweyê hunera dastanê nivisiye, lê bi ya me be, rexnegirê me di vebjartina vê mijarê de ne poşman e, ji ber ku ew bi vê lêkolîna xwe hin valahiyên, ku li nik yên din hene dadigre. Rexnegir, di vir de, bi awakî akadêmî, hêmanên hunerî bi nav dike, giringî û buhayê van xalanan : Cîgeh, dem, bûyer û kesên dastanê hûrik, hûrik li ber çavên xwendevanên xwe radixe.

Di nerîna me de, H. Omer kanîbû rind ev hêmanên jorîn di MEM û ZÎNê de bidîna, û hemî baş bi hev ve girêdayî û lihevhatî, li hev siwar bikirana, û baweriyên xwe bi nerîneke zanistî, û li gor pîvanên hunera dastanê bidana.

Dîsan H. Omer, di vir de, bi hûrgilî li ser tevna zimanewanî jî radiweste, û bi awayekî mamostayetî û zanistî, wê tevnê li ser çend hêmanên şaxî, xeberdan, salixdan, hevpeyvîn, ziman, parve dike.

Lê pêwîste em bêjin rexnegirê me ne her tim serê xwe ji hunera Xanî re hejandiye, û her dem jê re erê nekiriye. Ew nerîna xwe li ser huneriya şeweyê xeberdanê, li nik Xanî diyar dike, û cihên qels, ku tê de hene, bi ser cilê dixê, lê rola hevpeyvînê bi gelemperî û ya monologê nemaze di tevna dastanê de rind dinexîne, û dibêje „*Ev cure -têknîka hunerî, bi nivîsevanê Firansa Êdwar Dî Jordan (1861 1949 -) tê naskirin, çimkê tê gotin ewî mirovî ev têknîk di çîroka (Darên daristana qutbûyî) de, ya ku di sala 1888ê li Parîsê derçûye, pêk anîbû, û dabû nasîn, ku monolog axiftina kesekî naskirî ye, armanc jê ew e, ku bêtî alîkariya nivîsevan, me têxe hundirê wî kesî, ... Tiştê balkêş ew e, ku berî monolog wek alaveke hunerî bi nav û deng bibe, berî vê yekê bi nêzîkî du sed sal Xanî karîbûye ev alava naskira ...Û Feqê Tîran berî wî bikar anîbû. Belê, em dikarin bibêjin ev xalek nêzîkî wî ye hunerî dighîne astayekî bilind*“.

Lê di sebareta zimanê Xanî de, rexnegir H. Omer zimanê wî zindî dibîne, û bikaranîna peyvên biyanî li nik Xanî kêmasî û şermeke hunerî nabîne, çimkê ewî mercên dîrokî di nêrxandina xwe de ji bîr nekirine, û bandûra wan mercan di berhemên Rojhilatê de rind naskirî ye.

Her weha rexnegir, pêzanîna Xanî bi pir zarav û zaravokên kurdî dide nasîn, û vê diyardeyê bi pileyeke bilind dinexîne, ji ber ku ew jî zane ku pîrbûna zaravan nabe sedemeke bingehîn ji bo windabûn û bincilkirina zimanekî, û piştaftina neteweyekê, lewre, û bi peyveke rewa, ew jî dixwaze li gel heval û hogirên xwe nivîskar bibêje: E. Xanî bi vê berhema xwe, ya tijî rûdawên erênî, ji zû de bûye pêşrewê neteweyî.

Li encama vê lêkolînê, û piştî ku rexnegirê me gelek nimûneyên jîndar ji tore ya cîhanê dide ber çavên me, û mercên avahiya dastanê baş ronak dike, û li gor wan mercan huneriya MEM û ZÎNê diyar dike, tê xuyakirin ku ew jî bêtî dudilî navê dastanê li vê berhema gernas û rûmetdar dike.

Ji vê pê ve, pêwîste em bêjin, bi rastî rexnegir, di vê lêkolînê de cefakî baş daye xwe, û bîrdoza rexnekirina tore ji xwe re kiriye palpişte û çavkaniyeke hêzdar, lewre jî em dibînin ev afrandina dikare ji lêgervanên wêje re bibe makdareke sudar û kêrhatî.

Li dawiyê em mamoste H. Omer bi derçûna vê lêkolînê pîroz dikin, û ji bo rêdana nivisandina vê pêşkêşiyê sipas dikin.

Dr: Ebdil Mecîd Şêxo

Pêşgotin

Tore dê, her û her, vê pirsê nemir bike; ev pirsê ku li derdora hevtêkiliya wê û nirxên bilind: Maf, xêr û qeşengiyê (ciwanî) digere, ji ber ku di navbera çerxekê û ya din de, an qunaxekê û ya din de, pirsê li pêş tore jî, wek çawa li pêş hemî cureyên aferînê, peyda dibe. Gelo tore çi dike?. Çi dixwaze?. Çi hêvî dike?.

Bandûra jiyanê jî li vê pirsê giring heye, ku carina wê bilind û hêzdar dike, ta wê dighîne cîgehê gumana, ku destpêka aferînê ye, da hemî tiştên ji berê de cihên xwe girtine, sivik û ber ba nebin, û zemîn di jêr wan de nelirize.

Em naxwazin pirsê dubare bikin, gelo wêje ji bo wêje ye, an ji bo jiyanê ye?!. Ji ber ku ne réalîzmê û ne jî êdîyalîyê, nikarîbûn yek ji van du nerînan tune bikira. Vê lomê em jî naxwazin di deriyê dijîtiyê re têkevin hundirê vê pirsê, lê em dê ji aliyê lihevhatineke giring de derbas hundirê wê bibin, da em destê xwe deynin ser diyardeyeke hemdem û girîngtir; ew jî hin bizavine, ku dixwazin tore ji armanca wê vala bikin.

Em dizanin, ku tore dê her û her, li hember bahozen, ku hewlê didin da wê bê armanc bihêlin, berxwe bide, û bê deng nemîne. Ev berxwedan jî dê bidome da ev nirxên bilind; maf, xêr û qeşengî bêne parastin.

Tore ne tenê xwe dide kêlek sergêrên civakî û belengaziyê û belengazan, wek çawa hin kesan ji réalîzmê têgihîştine, lê tore aferîneke, ku dikeve hundirê hemî cureyên jiyanê li ser vê zemînê, û naveroka xwe ji taqetkirinê (tecrûbe) dadigre, da bikare têkeve hundir giyanê mirov, û wî têr bike. Vê lomê em dikarin bêjin ku tore serkeftina giyan û hiş û dil e, li hember her tiştê ku dijîtiya mirov dike, ji ber ku mirov, di vê jiyanê de, bilindtirîn û buhatirîn nirx e.

Xuyaye E. Xanî ev karmendî û armanca tore baş naskiribû, ji ber vê yekê xwe li pêş mîran, hakim û destlatdaran sernizim nekiriye, û ava rûwê xwe li ber piyên wan nerijandîye. Ewî piştî xwe daye wan, û li kêlek nirxên mirovane maye, û xebata xwe di wê rêkê de domandîye, û ji gelê xwe de dest pêkiriye, çimkê ji berê û paşê de hatiye gotin „Ger te tişteke nîn e, tu nikare tişteki bide“. Da Xanî jî karibe ji bo mirovaniyê kêrhatî be, divê pêşî kêrhatiyê gelê xwe be. Lewre riya xwe qelaşt û bû dengê miletê xwe.

Xanî ne tenê hemdema çerxa xwe bûye, ku zanîbû zanîn bi pêşve çûye û diçe, û hiş jî bi pêşve ketiye, ku nema efsaneyê dipejirîne. Ji bo vê yekê ewî hemî hêmanên efsaneyê. Ku di dastana MEMÊ ALAN (seretayîn jêdera berhema wî) de hebûn, ji MEM û ZÎN a xwe bi dûr xistin, û li kêlek hişê mirov rawestiya, pêre axîfî, da hişê kurdî ji cîgehê rawestîne bikşîne cîgehê pirsê. Ev yeka nirxdartrîn helwest e, ku E. Xanî dilsojê wê bûye, çimkê gava miletek dipirse, hîngê dilive, û dipelîne; angî rewşa, ku tê de dijî, napejirîne, û ji bo guhertina wê bi germî û dilsojî dixebite.

Xanî, bi vê helwesta xwe, guhertineke mezin di hişê kurdî de peyda kir û teqand, ji ber ku pirs tevger e, nepejirandin e, guman e. Pejirandin rihetî ye, pirs bêtebatî û xemxwarî ye, pejirandin nîşana rawestîne ye, û rawestîna jî nîşana mirînê ye, lê pirs nîşana guhertîne ye, û guhertîna nîşana jiyanê ye. Angî Xanî, wek çawa Dîkart jî digot, xwedîyê wê baweriyê ye, ku jiyan li gel raman û pirsê bestandî ye. Ev guhertîna çawa li nik Xanî diyar bûye? .

Ev guhertîna, ji hêla hunerî de, di bikaranîna durvê mesnewî, û nepejirandîna hêmanên efsaneyî, diyar bûye, û ji hêla civakî de jî bi nepejirandîna nirxên hemdemên wî diyar bûye.

Ji hêla hunerî de, Xanî hewcedariya nûkirinê hest kiribû, lewre jî hewldabû, ku bi derbirineke nû baxife, û ji hêla civakî de jî ewî birêveçûneke civakî hest kiribû, ku ew kişandibû tengî naskirina kar û barê hunermend û helbestvan, û armanca hebûna wan di

nava miletan de, tevî ku çi kesekî di wê demê de; dawiya sedê hevtdehê, tore ya xwedî armanc ji xwe re nedikir xem û qisawet, û ne jî ramanên neteweyî û civakî û nerînen welatparêziyê li welatên cîhanê belav nebûbûn, miletên welatên Rojhilat û Roava jî, hê bi şer û hingamên olî û ayînî mijûl dibûn, li Rojhilata navîn û naverast hevrikî û şer û hingamên sunî û şîîyan hebûn, û li welatên Ewropayê jî şer û nakokiyên dijwar di navbera katolîk û pirotistentiyan de gelek mirov dikuştin, û war dişewitandin. Ji bo vê yekê em dibêjin ku Xanî ne tenê hemdemê çerxa xwe bû, lê bi pêş çerxa xwe ketibû, nemaze jî em hinek ramanên wî di bingeha ramana neteweyî de, ku di sedê nozdehê de pişkiviye, dibînin.

Mirovek wisa nirxbuhabe, mirovan neçare dike, ku rêza wî bigirin, vê lomê me jî xwastiye rêza wî bi vî karê xwe bigirin.

Pêşî, me gotarek li ser wî û MEM û ZÎNê, bi zimanê erebî nivisand, û sala 1974ê di kovara RASTÎ de li Bêrûtê weşand, pişt re me pirtûkek, dîsan bi zimanê erebî, li ser wî û MEM û ZÎNê, sala 1979ê, ji bo çapê amade kir, lê mixabin, ji ber taybetiyên ku milet û tore ya me li Sûriyê dorpêç dikin, ev pirtûk ta sala 1991ê destnivîs ma, û di wê sala de li Şamê, li jêr sernavê (E. Xanî di dastana helbestî Mem û Zîn de) hate çapkirin.

A niho jî em wê pirtûkê werdierînin bo zimanê kurdî, lê digel hinek guhertinan. Di vê berhema xwe de me navê pirtûkê guhert, û kir (Ehmedê Xanî , raman û huner) ji dêvla (Ehmedê Xanî di dastana helbestî Mem û Zîn de), ji ber ku me bwexwedayî da em ramana wî ya neteweyî, civakî û rêzanî diyar bikin. Li hêla din me kurtkirina her du dastanên folklorî (MEMÊ ALAN) û wêjeyî (MEM û ZÎN) di ya erebî de hêştin, ji ber ku xwenerê kurd ne hewcedarê vê yekê ye, lê me hinek zêdebûn bi ser vê çapa kurdî xist, ew jî danasîn û şirovekirina helbesta çîrokî û dastane ye, ku me bi vê yekê riya derbasbûna hundirê têknîka huneriya MEM û ZÎNê dûz kir.

Ev xebata me li ser sê beşan hatiye dabeşkirin; dîroka kesayetî ya E. Xanî bûye behra beşê yekemîn, ku me jiyan û berhem û jêderên çanda wî tê de pelandine, di beşê duwemîn de jî me ramana wî ya neteweyî, civakî û rêzanî, wek çawa em ji MEM û ZÎNê têgihîştine, diyarkiriye, û di dûv re jî, huneriya dastanê bûye para beşê sêyemîn. Li dawiyê jî me kurte-ferhengokek danî, hemî peyvên giran û biyanî, ku di helbestên Xanî, yên me bi kar anîne de, hebûn, me şirove kirin, da wateyên van helbestan li pêş xwendevanê vê berhemê sayî bibin.

Hêjayî gotinê ye, ku em bêjin ev lêkolîn di demeke dijwar de hatiye nivisandin, wê hîngê bîrdozên rast û çep, paşverû û pêşverû, gelekî dihatine cûtin, û xwediyên her du bîrdozan, nemaze jî ewên xwe pêşverû didîtin, her tim gelê me wek gelekî paşverû, paşdemayî û bê hizr û çand û şaristanî salix didan. Lewre jî me, di vê xebata xwe de, xwe bi ser rêbaza rêalîzmê de palda, da em bi çanda wan li wan vegeirînin, û ji wan re bidin xuyakirin, ku Kurdan beriya pir miletan nîrxên mirovane, ne tenê naskirine, belê parastine jî.

Dawî, eger em di vê lêkolîna xwe de rast çûbin, ew e hêvî û daxwaza me, lê eger em negîhabin wê rastiye jî , em bawerin ku em bi dilsojî xebitîne, û me bi vê lêkolînê deriyê hin kar û xebatên divên, nemaze li pêş hemwelatîyên me, li Sûriyê verkir.

Heyder Omer
Heleb 1996

Beşê yekemîn

Dîroka Kesayetî

1. **Jiyana Ehmedê Xanî (1650 1708 –)**
2. **Jêderên çanda E. Xanî.**
3. **Berhemên E. Xanî.**

Jiyana Ehmedê Xanî

1650 1708 -

Li bajarê Bayazîdê, yê ku li ser sîngê devera Hekarê, li Bakurê Kurdistanê, di hembêza çiyayên bilind de radikeve, û ji newqa wan çiyayên hulmê dikşîne. Lî wî bajarî Ehmedê Xanî ji dayikê bûye, û li ber destên bavê xwe Ilyas kurê Rustem, li gundê Xanê mezin bûye, û paşnavê xwe ji yê wî gundî wergirtiye.

Berî pêşî E. Xanî, wek hemî zarokên Kurdan, bala çî kesekî nekişandiye, ku roja bûyîna wî tomar bike. Ev yeka bûye sedemeke sereke, ku nerîn û boçûnên kesên dîtir, di tenga roj û sala bûyîna vî zarokê ne normal re, gelekî ji hev cuda bibin. Vî zarokî, ku wê bibe helbestvanekî mezin, û zîrekekî bê hempa, û dengê bilind ji bo azadiya gelê xwe, û serxwebûna welatê dê û bavan.

Dîrokzanê nemir M. E. Zekî dibêje: Xanî di navbera salên 1000 1061 —ê koçî de jiyaye(1). Lê Prof. Dr. Î. M. Resûl sala 1650î, piştî bûyîna Îsa, ji bo jidayikbûna E. Xanî nîşan dike(2). Ji vê yekê pê ve, di pêşgotina rojnameya HAWSER, ku sala 1969ê li bajarê Silêmaniyê çap bûye, hatiye nivisandin ku Xanî sala 1061ê koçî ji dayikê bûye. Mihemed Enwer Elî jî vê boçûnê di xebata xwe, ya ku ji bo pileya master amade kiribû, de teqez dike(3).

E. Xanî bi xwe jî, piştî mezin dibe, û xwe nasdike, dizane êdî ew bûye diyardeyeke toreyî û ramanî, û felsefî, wê bibe mijara gelek dîronivîs, lêkolîner û ramabîran, lewre jî li dîroka xwe vedigere, û pê mijûl dibe, û wê sala, ku tê de çavên xwe li vê jiyânê vekirine, û xwe di nava gelê bindest û belengaz de dîtiye, tîne bîra xwe, û di MEM û ZÎNÊ de dinvisîne:

Lewre, ku dema ji xeyb fek bû.

Tarîx hezar û şest û yek bû.(4)

Bê guman ev nîşan ji layê wî de, ji gotinên her kesên dîtir rastir e, û ev sal jî dikeve beramberî sala 1650 z.

Ev cudabûna boçûnan li ser sînorkirina sala jidayikbûna Xanî pergala wî ya civakî dide xuyakirin, û wî li kêlek belengazan datîne. Ger ne weha bûwa, û ger ew ji malbateke dewlemend bûwa, teqez wê pir kesên hemdemên jidayikbûna wî, roj û sala, ku ew tê de bûye, tomar bikirana, Tiştê me ber bi vê baweriyê de dikşîne jî gotinên wî ne, gava dibêje ez mirovekî bê qedr im, ne ji malmezina me, min xwe bi xwe fêr kir û gihand. Kurmanc im, li nav çiya û dar û bera mezin bûme:

Ez pîlewer im, ne gewherî me.

Xwedruste me ez, ne perwerî me.

Kurmanc im û kohî û kenarî.

Van çend xeberêd kurdewerî.(5)

Mirov dikare evan gotinan, wek nîşanekê, ji bo rewşa wî ya civakî, bike istûn û bingehe. Bi ser de jî ev wate li nik Xanî gelek caran diyar dibe, pir caran ew xêzekê, sînorekî dixê navbera belengaz û dewlemendan, navbera kesên li jêr û kesên li jor, û her tim jî xwe dide kêlek belengazan, û diravan jî bi nirxizmî dinêrîne, wek çawa di evan her du malikan de diyar e:

Malî mehebîn tu ey nikonam,

Hubba wî diket mirovî bednam.

Zinhar, mebe li malî haris.

Lewre ku dibîn ji dest te waris.(6)

Her weha dide xuyakirin ku maldarî û dirav dibine sedemên şer û cengan:
Weqtê ku me dî zeman ev reng.
Fîlcumle li ser diravê bû ceng.(7)

Ji vê pê ve, pirê caran ew dijberê mîran û hakimî xuya dibe, û carcaran jî gotinên sert û dijwar li rûwê wan dibêje, wek çawa ev malika jêrîn teqez dike:
Namûse li hakim û emîran.
Tawan çî ye şair feqiran.(8)

E. Xanî xwendina xwe ya seretayî li ber destên melayên dema xwe kuta kiriye, pişt re derbas dibe hundirê dibistanên, ku di wê demê de li bajarên Tebrîz û Petlîsê hebûn, û hîna çardeh salî bû nîşanên zîrekîyê li nik wî diyar dibin, û ewî ber bi zanîne de têvedidin, ji bo vê armancê jî ew seredana gelek bajar û welatan dike, mîna Asîtanê (Îstenbûl) û şamê û Misirê(9), û xwe ji gelek cureyên zanîne û tore têr dike, wek helbest û zanînen îslamê û tesewufê, ta wek xwedî çandeyeke fireh û zanîneke kûr di warên tore , felsefe, tesewuf û ol de tê naskirin.

Berî bûyîna Xanî, her du dewletên Osmanî û Sefewî, piştî cenga Çaldîranê sala 1514ê z Kurdistan du par kiribûn, lê şer û cengên wan heya dema Xanî li ser xaka Kurdistanê li dar bûn, ji ber ku her dewletekê ji wan dixwaste mîrinîşînên Kurdan bixe jêr destên xwe. Vê lomê jî xwîna gelê kurd dihate rijandin bê ku ji bo Kurdan kêrhatî be.

Evê rewşa tehl û dijwar bala Xanî pir dikşand, ewî lê meyze dikir, li hemî aliyên wê dinerî, ku karibe sûdeyê ji Kurdan re tê de bibîne, lê tenê malxerabûna gelê kurd tê de didît. Jidayikbûna Xanî di hembêza vê pergala tehl û tîrş de, û mijûlbûna wî pê re mezintirîn hêmanên şiyarbûna wî bûne.

Wê demê çar zimanên naskirî di vê deverê de hebûn, kurdî, tirkî, erebî û farisî. Xanî ew her çar ziman bi dest xwe xistin, û baş bi wan hînbû, pişt re berê xwe da minalên gelê xwe, û hezkirina gel, di navbera fêrkirina wan menalan, bi her du zimanên kurdî û erebî, numa kir, û ferhengoka kurdî - erebî ji wan re danî, nav lêkir (nûbuhara biçûkan), û dibistan ji wan re ava kir, bê dirav tê de fêrkariya zimên kir (10).

Ev xebata pîroz dide xuyakirin, ku Xanî çendî dûrbîn bû, û çendî bi meletê xwe bawer bû, çimkê minal rûwê diwaroja mileta ne, û gava Xanî bê tebat karmendiya wan dike, tê zanîn ku ewî ev nîrxê wan yê biha baş naskirî ye, û xwastiye hîmê bingeîn yê avahiya mîletperweriyê bi awakî xurt û hêzdar dest pê bike.

Vê lomê, tevî ku ew her sê zimanên erebî, tirkî û farisî baş dizane, û bi ser de jî dizane xwenerên wan her sê zimanan pirtir in, berhemên xwe ne bi yekî ji wan, belê bi zimanê kurdî dinivîsîne, da para mîletê xwe di avakirina şaristaniya mirovane de teqez bike, û bihatirîn berhemên tore ya kurdî bi şûn xwe de bihêle, û helbesta çîrokî û dastane, bi navê MEM û ZÎNê ji Kurdan re bafirîne.

Xanî jiyana xwe ji hemî zanînen pirtûkxana dema xwe dagirtibû, ta ku bûbû diyardeyeke wêjeyî û felsefî, ku gelek helbestvan, torevan û nivîsevanên Kurdan, pişt re li hawîrdora wî civiyan, nemaze jî Hacı Qadirê Kûwî û Seîdê Newresî

Xuyaye Bayezîda ku ew anîbû dinyayê, destên xwe ji wî nedikşand, ger ew ji wê dûr de biçûwa jî , pir netajot lê vedigeriya, heya ku mirin jî li Bayezîdê dibe mêvanê wî, û sala 1708ê z wî ji dest gelê wî distîne.

Lê wek çawa boçûnên cuda, cuda li ser jidayikbûna wî gelek bûn, weha li ser dîroka mirina wî jî cuda bûn. Kûwî Mûkiryanî di pêşgotina MEM û ZÎN a, ku li Hewlêrê çap bûye, dibêje: Xanî sala 1723ê z koç kiriye, lê Mihemed Enwer Elî dibêje: Ez gîhame boçûneke nû, ku Xanî sala 1738ê z koç kiriye.(11).

M. E. Elî hevokekê bi zimanê erebî, ku bi pênuşa mirovekî hemdemê Xanî hatiye nivisandin, dibîne, xwediyê wê dîroka mirina Xanî bi awayê dîroknivîsîna ebcedî nivisiye. Gava M.E. Elî

wê hevokê ji hev vedirşîne, û jimarên, ku li beramberî tîpên hevokê ne, dide ser hev, dîroka mirina Xanî jê ve xuya dibe.

Hevok bi zimanê erebî ye, û li gor gotina M. E. Elî bi vî awayî hatiye nivîsîn (طار الخاني الى ربه)) ang: Xanî firiya ba xwedaye xwe. Lê bi ya me be ewî du tîp li hevokê zêde kirine, ew jî (ا، ل) ku bi ser peyva Xanî (خاني))ve kirine, çimkê paşnavê helbestvanê me Xanî ye, ang: bê E û L (ل، ا) ye.

Zêdekirina her du tîpên E/A û L bi ser paşnavê helbestvanê me di vî hevokê de 31 salan li temenê Xanî zêde dike, ji ber ku jimara beramberî tîpa E/A yek e, û ya beramberî tîpa L jî sî (30) ye.

Weha em bawer in ku paşnavê Xanî di wê hevokê de bê E û L ye, ji ber ku ev her du tîp, di zimanê kurdî de bi ser nasnavan nakevin, tenê di zimanê erebî de ev yeka tê gotin, û hîngê jî ew nav wateya salixdanê hildigre. Vê lomê em weha diçin ku ew hevok bi vî awayî ye (طار الخاني الى ربه). Eger em wê ji hev bikin, û jimarên beramberî tîpên wê bidin ser hev, wê encam bibe 1119(12), ang: Xanî di wê sala koçî, ku dikeve beramberî sala 1708ê z, de miriye.

Berhemên Xanî

1. Nûbuhara biçûkan:

Ev berhem, wek hemî berhemên Xanî „bi tûpên erebî hatiye nivîsîn, lê kirasê kurdî bi bejna wê de hatiye berdan“(13). Sî û heft rûpelên wê, yên qulafetê wan biçûk e, hene, Xanî ew sala 1684ê ji bo fêrkirina zarokan daniye, lê gelek nerîn û ramanên wî tê de diyar dibin.

Ev pirtûk bi xwe ferhengokeke, rêbazên zimanewanî li pêş zarokan bi awakî hêsan şirove dike, û wan fêrî usûlên hînbûnê dike, lewre jî mirov dikare bibêje ew „destpêkeke pir hêja bû di wêje û jiyanê de“(14), ku Xanî ew ji bo gelê xwe, yê hewcedarê zanîn û pêşveçûnê afirandibû, û xwe westandibû da minalên Kurdan fêrî xwendinê bibin, da li cîhanê ne çavmîç û kor, lê çavbel û dûrmezyên bin.

Nizanim cara yekem li kû derê ev berhem çap bûye, lê cara duwem mela Mihemed Remezanê Botî. Li Şamê çap kiriye.

2. Eqîda îmanê:

Ev berhem helbesteke mesnewî ye, 70 malikên wê kêşesaz hene. Dîsan mela Mihemed Remezanê Botî ew li Şamê çap kiriye. Hemî ramanên Xanî, yên olewerî di vê helbestê de diyar in, ta ku mirov dikare bêje ev berhem nûnera çanda wî ya olewerî ye.

3. Ûsif û Zelîxe:

Ev berhem jî nîşana çanda Xanî ya olewerî ye, ku ji Quranê wergirtiye. Bi baweriya me ew ta îro çapnebûye, lê destnivîseke wê li nik Sêfedîn Xeznewî û Memdûhê Birîfkanî heye, û destnivîseke dîtir jî li nik kurên Mihemed Elî Ewînî li Misirê heye(15). Ji van pê ve lêgervanê hêja Sadiq Behadîn Amîdî jî dibêje çavên wî li destnivîseke wê ketine(16).

4. Çîroka Leyla û Mecnûn:

Hin kes dibêjin Xanî çîrokek bi vî navî heye, lê hinekên din vê boçûnê rast nabînin. Her weha kurdnasa hêja M. B. Rodînkî sala 1965ê ev çîrok bi navê (Harisê Petlîsî) çap kiriye, û wergerandiye ser zimanê rûsî(17).

5. **Hin helbestên** din hene, lê kom ser hev nebûne, û ne jî hatine çapkirin, tenê li nik hin kesên rêza Xanî digirin, û xemxwarên jiyan û wêjeya kurdî, peyda dibin. Naverokên wan li hawîrdora felsefe, û tesewufê û welatperweriyê digirin.

6. Çarîneke çarzimani:

Ev helbest çarîneke, ku Xanî bi her çar zimnên erebî, farisî, tirkî û kurdî hûnandiye, her malikek çarînekê bi zimanekî cuda nivisandiye. Loma jî ev berhem dikare zanîna wî bi van her çar zimanan teqez bike. Heya îro tenê carekê şeş ji wan çarînan di pirtûka lêgervan

Abdulreqîb Yûsif de (Dîwana Kurmancî) hatine çapkirin, û ev pirtûk jî careke din, bi tîpên latînî li Siwêdê li jêr navê (Şaîrên Kîlasîk ên Kurd) hatiye çapkirin, lê mixabin tenê sê çarîn pêre çapbûne, em jî wan her sêyan jî ber vê jêderê digirin .

Fate umrî fî hewak ya hebîbî kullî hal.

Ah û nalem hemdemem şod der firaqet mah û sal.

Ger benim kanım dilersen çokdan olmuştur helal.

Dîn û ebter ji eşqa, min nema eql û kemal

Ente fikrî fî fuadî, ente rûhî fîlcesed.

Leşkerê xemhayê to, molkê dilem wêranî kerd.

Dade geldim, Aşk elinden isterm senden meded.

Wan Tetaran birne yexma eql û dîn û milk û mal.

Tale xemmî, zade hemmî, şaesirrî fîlmela

Tesneyê camê visal em çon şehîdê Kerbela.

Yoksa sen diwane oldun nice halim ey dîla.

Ya ji min ve îşweyek da min hebîba çavxezal.(18).

7. Mem û Zin:

Ev berhemeke helbestî çîrokî dastanî ye, gelekî nirxbuha û payebilind e, dengvedana zanîn, raman, helbestvanî, û zîrekiya Xanî ye. Du hezar û şeş sed û pêncî û neh malikên wê mesnewî hene.

Di destpêka wê de, Xanî pesna xwedê û pêximber dike, û boçûn û nerînên xwe li ser gerdûn û jiyanê diyar dike, û li ser janên gelê xwe daxife, û rewşa milletê xwe wêne dike, û çareyên serkeftinê, li gor nerîn û baweriya xwe, pêşkêş dike.

Pişt re çîroka evîna her du evîndarên dilsoz MEM û ZÎNÊ, di navbera çîrokbêjiyeke nirxbuha re, tîne bîra xwendevanan, û jiyan û rewşa milletê xwe wêne dike, û pê re jî çîrokê, bi hemî hêman û bûyerên wê ve, ji bo nerîn û boçûnên xwe dike sîmbolên hunerî.

Ev çîrok yekeke evînî ye, bûyerên wê li Cizîra Botan qewimîne, li evê devera, ku Dicle kembera wê dixemilîne. Li gor jêderan, ew çîrokeke rêal e, bûyerên wê bi rastî qewimîne, û li ser zibanan geriyane, navên her du evîndaran derbas hundirê hemî malên Kurdan kirine. Şerefxanê Şerefî Petlîsî yekek ji wan jêderan e, ku navûdengiya çîrokê û her du evîndaran jî, berî hebûna Xanî, teqez dike, her weha navên her duwan di helbesta Melayê Cizîrî de jî derbas dibin.

Lê belê xeyala çîrokbêj û stiranbêjan, wek çawa guhertinên berbiçav dixin hemî çîrokên lêvane, weha ev çîrok jî nikaribû ji jêr babûra wan bi derketa, ewana hinek guhertin tê de peyda kirin, û bi awa û formê efsaneyekê bi navê MEMÊ ALAN hûnan û belav kirin. Xweristiya wê demê jî ji bo vê yekê alîkar bû, çimkê hişyariya wê çerxê bi guhdarkirina çîrok û bûyerên, ku bi hêmanen xerafet û efsaneyan dihatine stirandin, gelekî kêfxwaş dibû.

Piştî Xanî tê dinyayê, û rewş û halê gel û welat û çerxa xwe baş nas dike, û ew jî, mîna yên din, çîrokê, ji devên çîrokbêj û dengbêjan, dibihîse, hizir dike, ku wê ji bo nerîn û boçûn û helwestên wî bibe çarçeweke hunerî ye hêja. Vê lomê hemî hêmanên xerafet û efsaneyan jê davêje, û çîrokeke helbestî ye nû, di formê dastanê de, dafirîne, ku bûyer tê de, li pey hev û du, ber bi gaweke ronikirinê de diçin, û hewesa xwendinê bi xweneran re, hîn ji rûpelên pêşî de, germ dikin.

Evê berhema Xanî, ji hemî berhemên wêje û wêjevanên kurd pirtir, bala gelek lêgervan, rexnrgir û xwedevanan kişandiye. Berî pêşî li ba qunsulê rûsî li Erzerûmê, Alîksender Jaba cihê balkêşiyê bûye, ewî sala 1858ê naveroka wê bi zimanê firansîzî weşandiye, û di pey wî re gelek lêgervanên din pesna wê kirine, wek çawa Prof. Dr. Q. Kurdo di pêşgotina çapa

Moskovayê de sala 1962ê bi awakî fireh naveroka wê nerxandiye, û kurdnasê bi navûdeng Orbêlî jî ew û xwediyê wê baş nerxandine.

Evê berhemê karîbû, bi hunerî û derbirina xwe ya payebilind, û bi naveroka xwe ya mirovane û armanacdar, ne tenê bibûwa mijara pesnan, lê bi ser de jî karîbû bibe mijara lêgerîn û lêkolînan, gelek kesan, di navbera xebatên xwe re, cihên fireh û balkêş dane wê, û hinekan jî ew kirine mijara lêkolînên serbixwe.

M. E. Elî xebata xwe ji bo pileya master sala 1972ê li ser wê dinivisîne, û warê felsefa tesewufê di wê de dipelîne, û Prof. Dr. Î. M. Resûl di pirtûkeke xwe de bi zimanê erebî(Rêalîzm di tore ya kurdî de) bi dirêjahî li ba wê radiweste, û di dûv re lêkolîneke serbixwe ji bo wê diterxîne, navê wê (E. Xanî, helbestvan û ramanbîr, fîlosof û mutesewuf) e. Û pirên din mîna Reşîf Findî, Ferhad Şaklî û ên din xebatine hêja ji bo vê aferîna Xanî terxandine.

Ji vê pê ve, ev berhem, çî hinek deqên wê, û çî bi tevayî, gelek caran hatiye çapkirin û wergerandin bo zimanên cûrbecur:

- 1.sala 1887ê rojhilatnas Albirt Sosin deqekî ji MEM û ZÎNê dide ser hev, û sala 1890î werdigerîne bo zimanê elmanî û çap dike.
2. Deqîne wê, sala 1904ê li Ermenistanê,hatine weşandin,û di dûv re jî zanyarê ermenî Ay Konî deqîne din wergerandine bo zimanê ermenî. Dîsan di wê salê de deqîne din bi her du zimanên kurdî û ermenî li Yêrîvanê hatine weşandin.
3. Oskar Man, sala 1906ê, deqîne wê li Berlînê çap kirine.
4. Yekemîn car birêz Hiznî Mûkiryanî ew bi temamî sala 1915ê li Helebê çap kiriye, û di dûv re sala 1920ê li Istenbûlê hatiye çapkirin.
5. Zanyarê Sovyetistana berê, Fîlcîviskî, sala 1938ê, deqîne wê li Moskovayê çap kirine, û deqîne din sala 1942ê li Boxaristê bi zimanê rûmanî hatine weşandin.
6. Birêz Beşîr Şêx Haşimî jî, sala 1947ê li bajarê Helebê, wê çap dike.
7. Sala 1954ê birêz Kûwî Mûkiryanî li Hewlêrê çap dike.
8. Sala 1958ê Dr. M. S. Remedan Botî wergerandiye bo zimanê erebî, û li Bêrûtê çap kiriye. Ev werger ta evan salên dawî gelek caran li Şamê hatiye çapkirin. Lê mixabin wergervanê wê pêşgotina Xanî jê xistiye, loma jî dûrî ramana danerê wê bûye.
9. Sala 1962ê kurdnasa hêja M. B. Rodînko ew digel wergera bo zimanê rûsî li Moskovayê çap kiriye.
10. sala 1968ê birêz Mihemed Emîn Boz Erselan ew digel wergera wê bo zimanê tirkî li Istenbûlê çap kiriye. Lê gelek malikên wê ji vê çapê hatine bi dûr xistin.
11. Sala 1976ê Êşker Şamîlov ew wergerandiye bo zimanê azerî, û li Bakowê çap kiriye.
12. Sala 1990î birêz Mihemed Emînê Osman li Bexdaye çap kiriye.Ev çap ji bo vê xebata me jêdera seretayî ye.
13. Sala 1995ê birêz Jan Dost li Bêrûtê çap kiriye.

Jêderên çanda E. Xanî

Gava mirov berhemên Xanî dixwîne, pê hay dibe ku çanda wî pir cure ye, mirov dikare bibêje Xanî bûye nimûneyê çanda çerxa xwe, ji ber ku tê xuyakirin ewî mirovî ji kaniyên çandên kurdî, erebî, tirkî û farisî vexweriye, û gîhye çanda Girîkan jî.

Yekemîn nîşana bandûra çandên erebî, tirkî, û farisî li ser çanda Xanî, di navbera hebûna peyvên zimanên wan çandan di berhemên wî de, diyar e, lê bandûra hinekan ji ya ên din pirtir e.

Bandûra çanda erebî û îslamê li ser çanda Xanî ji yên dîtir pirtir e. Ev yeka jî tiştekî gelekî normal e, ji ber ku Xanî bi xwe misilman e, û zimanê erebî jî zimanê wê olê ye. Ev bandûr ne tenê bi hebûna peyvên erebî di berhemên wî de, diyar e, lê hin caran wêneyên hunerî li ba Xanî hinek helbestvanên ereb tînin bîra me, wek vî wêneyê ku di MEM û ZÎNÊ de hatiye:

Ciwanî û behar û bax û mehbûb,

Aya di dinê çî maye metlûb.(19)

Ev wêne şahê helbestvanên evîndar ên ereb; Cemîl Buseyne tîne bîra me, gava Cemîl dibêje:

Ger di singê min de bi qasî perçê neynûikekê valahî hebûwa,

teqez ez dê bihatama ba te, an jî min dê name ji te re bişandana.

Her weha gava MEM digel bayê sibehê daxife(20), hîngê helbestvanê ereb Ibin Zeydon tê bîra me gava dibêje:

Ey bayê sibehê ! Silavên min bighîne.

Ewê kesa, ku ger ji dûr de jî silavê bide, me vedijîne.

Weha bandûra çanda îslamê jî li çanda Xanî diyar e, wek çawa em rehên hin wêneyên di Qur-anê de hene, li nik wî dibînin, mîna vê malika, ku navê Mûsa pêximber tê de hatiye:

Tajedîn te dî, çî reng eda kir.

„Mûsa“ li me behra xem ziwa kir(21).

Hin carên din jî navên cih û çalakîyên ku li hecê hene û dibin, li nik Xanî diyar dibin:

Ey saiyê meqseda tewafê!

Wey salikê menheca metafê!

Tu û quble û kebeya te meqsûd.

Nêzîkî te bû bi emrê meibûd.

Beyt û hecer û meqam û hucre.

Seî û teleb û tewaf û umre(22).

Carcaran jî gotinên Mihemed pêximber, yan jî yên Qur-anê li nik wî derbas dibin, wek di vê malika jêrîn de gotina Qur-nê (تضل من تشاء) : Kesê ku dixwazî, tu wî wenda dikî derbas bûye:

Meqsûd û miradê dil tu şayî.

Emma tu “ tedillo men teşayî”(23)

Ji vê pê ve, bikaranîna kêşa mesnewî, ku Xanî dastana xwe pê hûnandiye, û hebûna navên helbestvanên mîna Camî û Nîzamî di berhemên wî de, dibine nîşanên bandûra çanda Farisan li ser çanda wî.

Tevî ku ta roja îro, zanebûna Xanî bi zimanê Girîkan teqez nebûye, lê dîsan em dikarin bêjin ewî çanda wan jî, bi alîkariya wergerên wê bo zimanê erebî, xwendiyê, ji ber ku pêjna Eflêtûn ji hinek hizir û ramanên wî tê, nemaze jî gava salixên (rengdêr, sîfat), ku ji bo mîrê Kurdan divêne, diyar dike:

Ger dê hebûya me jî xwedanek.

A □lî keremek, letîf danek.

Î □lm û huner û kemal û îzan

Şir û xezel û kîtab û dîwan.

Ev cîns biba li ba wî memûl.

Ev neqd biba li nik wî meqbûl.(24).

Lê hêzdartirîn hukariyên li ser çanda Xanî, tore ya gelêrî û ya kîlasîkî kurdî ye. Ev yeka di dastana MEM û ZÎNê de zor numa ye, ji ber ku ewî ev dastan ji ya folklorî MEMÊ ALAN, ku di nava civaka kurdî de bi nav û deng e, wergirtiye. Digel hindê jî hinek gotinên gelêrî li nik wî di vê dastanê de bikar hatine, wek çawa dibêje:

Go: Ey hewasa dil û hinavan!

Her yek ji we rohnîya du çavan.(25)

Ev gotin “**Rohnîya çavan**” pir caran di metelokên Kurdan de derbas dibe, û mirov jî her roj gelek caran wê ji devên dê û dapîran dibîse.

Xanî berhemên helbestvanên kîlasîk, ên beriya xwe, jî dixwîne, û dikefe pey şopa wan, û navên hinekan tîne zimên, û dibêje:

Bînave riha Melê Cizîrî.

Pê hey bikira Elî Herîrî.

Keyfek we bida Feqiyê teyran.

Hetta bi ebed bimayî heyran.(26)

Bandûra evan her sê helbestvanên kîlasîk li Xanî kirine ne tenê di qunaxa hildana navên wan de mayî, lê derbas ramanên wî jî bûye. Ma Xanî, bi xwe, ne berhemek e ji berhemên raperîna çandeyî, ku wan her sêyan ala wê, di çerxa şanzdehê û heftdehê de, hildabûne?!

Lê tevî wê jî bandûra Feqiyê tîran li wî kûrtir e, ji ber ku pêjna Feqî ji gelek hizir û ramanên wî tê. Gava Xanî sedema nivisandina dastana MEM û ZÎNê bi zimanê kurdî, dide xuyakirin, dibêje:

Da xelq nebêjtî ku Ekrad.

Bê mei-rîfet in, bê esl û binyad.

Enwaimilel xwedan kitêb in.

Kurmanc tenê di bê hesêb in.(27)

Wê hîngê buhayê ku F. Tîran daye zimên tê bîra me, ji ber ku wî beriya Xanî gotiye:

Zimanê dayika xwe ziyaretî xwekim.(28)

Eger em F.Tîran û Xanî bidin ber hev û du, em dê bibînin ku Tîran gelek caran rê li pêş Xanî dûz kiriye.(29).

Têkiliyên Xanî bi van çandan re bûbûne sedemeke sereke, ku wan zimanan baş hîn bibe, û peyv û gotinên wan di berhemên xwe de bikar bîne, wek hemî helbestvanên Tîrkan û Farisan, ên wê demê.

Jêder û çavkaniyên beşê yekemîn:

- (1) M. Emîn Zekî. Xulaseya dîroka Kurd û Kurdistan, wergera bi zmanê erebî. Wergêre: M. Elî Ewnî. Elqahîre. 1936. Rû 337. Ev jêder ji vir û bi şûnda wê bi navê (Dîroka Kurd û Kurdistan) bê.
- (2) Dr. Î. Mistefa Resûl. Rêalîzm di torey kurdî de, (bi zimanê erebî). Bêrût. Sala çapê ne diyar e. Rû 65.
- (3) M. Enwer Eli. E. Xanî, felsefeya teswuf di dîwana Mem û Zîn de. Nameya master ye, sala 1972ê ji bo înstîtûta wêjeyên Rojhilatê, li Bêrûtê, hatiye pêşkêşkirin, û hîna çapnebûye. Rû 7. Ev jêder, ji vir û bi şûn de wê bi navê (M. Enwer Elî) bê.
- (4) E. Xanî. Mem û Zîn, vekolîn û şirovekirina Mihemed Emînê Osman, çapa yekemîn, çapxaneya Elcahiz, Bexda 1990. Rû 441, ma 2656. Ev jêder ji vir û pê de wê bi navê (Mem û Zîn) bê.
- (5) Jêdera berê. Rû 70 ma 357- 358.
- (6) Jêdera berê. Rû 271 ma 1650, 1655.
- (7) Jêdera berê. Rû 57 ma 258.
- (8) Jêdera bere. Rû 50 ma 210.
- (9) Sadiq Behadîn Amîdî. Hozanvanê Kurd. Çapa yekemîn, çapxaneya kurî zanyarî Îraq. Rû 312. Ev jêder ji vir û bi şûnda wê bi navê (Hozanvanê Kurd) bê.
- (10) prof. Dr. Qenatê Kurdo. Pêşgotina radektor, Mem û Zîn. Moskova 1962. Rû 12.
- (11) M. Enwer Elî. Rû 11.
- (12) Tare Xanî île rebîhî طار خاني الى ربه
هـ	ب	ر	ى	ل	ا	ي	ن	ا	خ	ر	ا	ط														
H	B	R	y	L	A	Y	N	A	X	R	A	T														
5	+	2	+	200	+	10	+	30	+	1	+	10	+	50	+	1	+	600	+	200	+	1	+	9	=	1119
- (13) Rezo. Kovara PIRS, hejmaraya taybet 7,8 zivistan 1995, buhar 1996. Rû 73.
- (14) M. Enwer Elî. Rû 12.
- (15) Jêdera berê. Rû 25.
- (16, 17) Hozanvanê Kurd. Rû 339, 340.
- (18) Abdurêqîb Yûsif. Şaîrên kilasîk ên kurd, weşanên Jîna nû 17, çapa yekemîn bi tîpên latînî, 1988, Uppsala, Siwêd. Rû 107. Ev jêder, berê li Bexdayê, bi tîpên erebî û sernavê (Dîwana kurmancî) hatiye çapkirin.
- (19) Men û Zîn. Rû 258, ma 1579.
- (20) Jêdera berê. Rû 218- 219 ma 1340 – 1348.
- (21) Jêdera berê. Rû 270, ma 1649.
- (22) Jêdera berê. Rû 171- 172, ma 1055- 1057.
- (23) Jêdera berê. Rû 32, ma 78.
- (24) Jêdera berê. Rû 55-56, ma 247- 249.
- (25) Jêdera berê. Rû 115, ma 658.
- (26) Jêdera berê. Rû 56, ma 251- 252.
- (27) Jêdera berê. Rû 54-55, ma 240- 241.
- (28) F. Teyran. Tembûr. Weşanên Ronahî. Siwêd 1976. Rû 55.
- (29) Biner Pirtûka me (F. Tîran, Jiyan, helbest û nîrxê wî yê hunerî) bi zimanê erebî. Çapa yekemîn, Bêrût 1993. Rû 123- 126.

Beşê duwemîn

Ramana E. Xanî

- 1. Çirûskên ramana neteweyî kurdî beriya Xanî.**
- 2. Ramana neteweyî li nik Xanî.**
- 3. Nerîna civakî.**
- 4. Ramana rêzanî (polîtîkî).**

Çirûskên ramana neteweyî beriya E. Xanî

Ramana neteweyî di çanda vê çerxa nû de, wek berhemeke sedê nozdehê hatiye naskirin. Lê ev yeka nikare çirûskên, ku li nik hinek kesên beriya vê çerxê pêketibûne, tune bike, ji ber ku çi tiştek an ramanek ji xwe berê peyda nabe, belê ew xwedî bingeheke, ku berê hebûye. Vêca em dikarin weha biçin, ku çirûskên di zamayê çerxên borî de hebûn, ronahî dan, û hino, hino tûrêjên wê ronahiyê geşbûn, û xwe berdane nava hemî gelên cîhanê.

Mixabin ji dest nîrên taybet, ku gelê kurd di siha wan de dijî, nivîsarên rewşenbîrên kurd zû zû, û bi hêsanî nakevin destan, nemaze jî yên berî çerxa bîstê. Eger em li gotin û nivîsarên, ku di destên me de hene, vegerin, em dê destpêkên ramana neteweyî kurdî li nik hinek nivîsevan û helbestvanan bibînin.

Ev cureyê ramananê li destpêka sedê nehê, li ba Kurdan diyar bûye, çimkê di wê demê de helbestvanê kurd Baba Roxê Hemedanî, yê ku sala 841ê z miriye, helbestek bi zimanê kurdî nivisandiyê, weha tê de gotiye:

Êdî em weke şêran,

biçin ceng.

Dijmin bişkênin,

da welatê me bibe cejn û buhar,

û geş bibin rojên me.(1)

Nivisandina bi zimanê dê nîşana hestê neteweyî li ba Kurdan, ji ber ku Piştî ola îslamê sala 18ê koçî gîha Kurdistanê, û pirê Kurdan bûne misilman, pêre jî destên xwe ji zimanê neteweyî, wek zimanekî nivîskî kişandin, û zimanê erebî, ji ber ku zimanê ol e, ji xwe re kirin alava derbirinê, û zimanê kurdî tenê ji bo axiftinê hêştin.

Zimanê kurdî demeke dûr û dirêj weha lêvane dimîne, ta ku di sedê nehê de Baba Roxê Hemedanî helbesta xwe pê dinivîsîne, û dide xuyakirin ku Kurd ji wê demê de careke din li zimanê xwe vegeriyane, û pê nivisandine. Loma jî mirov dikare weha biçe, ku nivîsîna bi zimanê dê, nemaze li ba Kurdan, nîşana hestê neteweyî ye, nemaze jî em dibînin ev helbest hestê kurdayetî werdigerîne.

Ev veger hişyariyeke kurdayetî li ba Kurdan teqez dike, û pişkiftina hestên neteweyî, di derûnên wan de, aşkere dike. Belê.. evan destpêkan hino, hino fireh bûn, û tûrêjên xwe berdane hiş û derûnan, ta ku berhemên xwe, li ba hinek kêsên welatî, dan û dengê helbestvanên wek Baba Tahirê Hemedanî(935 1010 – z) gîhandine me. Eger em li vî mînakê jêrîn meyze bikin, em dê pê hay bibin çawa hestekî kurdayetî berz werdigerîne:

Gulek, ku ez ji bo wê xebitî me.

Bi ava çavên xwe, min ew av daye.

Ma çê dibe, xwedê rê bide kesekî din,

da wê bîhnke?!.(2)

Xuyaye, gul li ba hebestvanê me nîşana welêt e, lê bê ku vî welatî sayî numa bike, ji ber vê yekê jî ramana wî weha ne aşkere ye. Lê ev yeka ziyanê nagihîne hestê wî yê neteweyî, çimkê ew çanda dema xwe werdigerîne, ango nûnerê çanda wê demê ye, û bi xwe jî helbestan e, ne ramanbîr e, bi ser de jî zimanê helbestê her tim kurt û guvaştî û sîmbolî ye.

Ev hestên kurdayetî li nik yekî din ji istûnên helbesta kurdî, wek xewneke helbestvanan, diyar dibe, ew jî Melayê Cizîrî ye (1565 1640 – z) ku weha dibêje:

Gul baxê Iremê Botan im.

Şeb çiraxê şeva Kurdistan im. (3)

Lê tiştê Melayê Cizîrî, di vê penavê de gavekê bi pêş dixê, ew e ku ew navê Kurdistanê aşkere tîne zimên.

Ji vê pêve, Şerefxanê Petlîsî di vê meydanê de hinek xebat û bizav hebûne, ku di pirtûka wî (Şerefname) de xuya dibin. Lê mixabin ramanêke sayî û numa ji wan bizavan pêk nebû, tevî ku xebatî giranbuhabûn, ku xwediyê wan hewldida, da karibe hevgirtineke polîtîkî, û eniyeke hevbeş di navbera karbidest û mîrnişînên Kurdan de, ji cureyê federasyonan, peyda bike, navenda wê jî Cîrîra Botan be. (4)

Ev helewstên nirxîlind bi xebat û lebita Feqiyê Tîran (1564 1660 – z) gaveke berbiçav pêş de diçin. Vî helbestvanê mezin pirîcar wêneyên welêt di helbestên xwe de berbiçav kiribûn:

Ziman dê ye, ewlad lê ye.

Welat bav e.

Bê welat, merî sêwî ye. (5)

Ev malika jorîn numa dike, ku Zimanê dayik li nik F. Tîran roleke giring di avahiya neteweyê de heye, ji bo vê yekê jî ev helwest ji asta xewnên helbestvanan derbas bûye, û hişyariyeke neteweyî werdigerîne, û dide xuyakirin ku ew di hişê F. Tîran de xwedî nirxekî payebilind e, çimkê ew **dê** ye, û welat jî **bav** e, ji herduwan zarok çêdibin. Bi vî wêneyê Hissî (berbiçav) F. Tîran welêt sînor dike, û dide nasîn, ew jî wêneyekî sade ye, sê hêmanî ye, ji hişan ve gelekî nêzîk e, û bê her sê hêmanan, bi carekê, ne tewaw e.

Hatiye zanîn, ku famîle bê bav yan bê dê nabe, famîle bê yekî ji wan, yan jî bê zarok kêmasiyek heye. Her weha jî welat, di hişê F. Tîran de, bê ziman û bê gel bê nirx dimîne, û ziman bê gel û bê welat tune dibe; ango ev her sê hêman hevbest in, loma jî F. Tîran pirîcar vê wateyê di helbestên xwe de dubare dike:

Bona wetenê bavê xwe şer bikim.

Zimanê dayika xwe ziyaretî xwekim. (6)

Ev yeka sayî diyar dike, ku F. Tîran bihayê zimên û rola wî di jiyana miletan de baş naskiriye, lê mixabin tevî vê jî, nerîna wî ya niştimanî di bin mij û dûmên de dîl dimîne, û nikare xwe ji wê pergalê rizgar bike. Tenê zimên nîşan dike, da ev raman, di pey wî re, li ba Xanî geş bibe.

Ramana neteweyî li nik Xanî

Bê guman Xanî kelpûra gelê xwe, ya beriya xwe, baş xwendibû, loma jî ewî nerîn û boçûnên kesên pêşiya xwe naskiribûn, û bi gavên fireh di vê penavê de ber bi pêş de çûbû, ta ku wek ramanbîrekî pêşrew hatiye naskirin.

Gava Xanî tirajîdiya Mem û Zînê bi zimanê kurdî dinivisand, û xunceyên evîna herdu lehengên xwe di roja Newrozê; cejna netewa kurd de, dipişkivandin, hîngê dilê xwe dida gelê xwe, û ew di dilê xwe de dicivand. Vê lomê ew di beşekî pêşgotina dastanê de li ser rewşa gelê xwe daxife, û (**derdên me**) tê de diyar dike, û di beşekî din jî sedemên nivisandina vê dastanê bi zimanê kurdî numa dike, û çareyên rizgarkirinê li pêş miletê xwe sayî dike. Tiştê balkêş ew e, ku hinek nîşanên ramanî, ku di pey wî re bûne bingeha ramana neteweyî, di van her du beşan de xuya dibin, beriya ku ramana neteweyî li cîhanê, di çerxa nozdehê de, bête naskirin.

a. Ziman:

Xanî xwestiye vê dastanê bi zimanê kurdî binivisîne tevî ku şiyabû bi zimanekî din, erebî, tirkî, yan farisî binivisanda, ji ber ku ewî her sê ziman baş zanîbûn, lê çima weha kiriye, ew bi xwe sedema vê yekê aşkere dike:

Da xelk nebêjtin ku Ekrad,

bê meirîfet in, bê esl û binyad.

Enwai milel xwedan kitêb in.

Kurmanc tenê di bê hesêb in.(7)

Ev mailkên jorîn didine xuyakirin, ku Xanî rola zimên di jiyana gelan û miletan de baş nas kiriye, û baş têgihîştîye, ku ziman heyîna miletan diparêze, û wan li hember bobelatan hêzdar dike. Xebat û lêkolînên ramyarên di pey wî re hatine, ev yeka zor teqez kirine.

Bingeha ramana Xanî gel û zimanê kurdî ne. Ev yeka nerîna wî, di meydana ramana mirovane de, qels yan bê nîrx nake, ji ber ku her xebateke navçeyî, yan neteweyî, gava li kêlek xebatên mirovane, ne li dijberê wan, dimîne, hîngê ew jî dibe xebateke ji bo mirovaniyê.

Ziman, bi awakî xweristî yekîtiyeke xweristî ji gelan re peyda dike. Ramyarê ereb S. Elhuserî weha dibêje: „Yekitiya zimên yekîtiya hest û ramanê peyda dike, û mirovan li gel hev û du bi girêbendên ramanî û zicîrên dirêj û pir girêkî dibestîne, û hêzdartirîn têkilyên, ku mirovan digel civakê girêdidin, pêk tîne, û ji ber ku zimanên miletan ji hev û du cudan in, lewre hemî mirovên ku bi zimanekî hevpişk in, ji hev u du nêzîk in jî, wek hev in, hej hev dikan, û miletekî, ku ji yên din cuda, peyda dikan“.(8)

Ji vê pê ve ziman alava têgihîstinê û ramanê ye, ji ber ku raman, wek çawa zanyarên civakê dibêjin, zimanekî hundirî bê deng e, û ziman jî ramaneke dengdêr e. Ziman bermayên bav û bavpîran dighîne neviyan, ji ber vê jî gelan germ dike û pêş û paşiyên wan digel hev û du

dibestîne, û dibe istûnê avahiya giyan û jiyana miletan, çimkê millet bi zimanên xwe ji hev û du cuda dibin, û heyîna wan li ser zimanên wa vedine. Her weha eger miletek zimanê xwe wenda bike, û bi zimanê miletekî din baxife, û di têklî û jiyana xwe de wî zimanê biyanî bikar bîne, hîngê jiyana xwe ya taybet jî wenda dike, û tev li wî mletê din, ê ku zimanê wî wergitî, dibe.

Yekbûna zimanê miletekî, yekbûneke xweristî ye ji bo wî milletî. Ev yeka rastiyeke, bê guman, berz e, lê mixabin, her tim metirsiyên mezin li pêş vê rastiye radibin, pêkanîn yan heyîna wê dijwar dikin. Bi gotineke din mirov dikare weha biçe, ku pirêcaran astengên dijwar xwe didin pêş yekîtîya xweristî, û hin caran jî wê diperçiqênin û talan dikin. Vê lomê millet her hewcedarên perwerdeyeke neteweyî dirust e, ku vê ramanê di hişan û derûnan de biçîne, û zelal bike, da karibin di wan astengan bigihênin, û hewlbidin da wan tuneyî bikin.

Xanî ev yeka hanê baş zanîbû, ewî bi hestê xwe yê berpirs, û hişê xwe yê mezin ev rastiya naskir. Vê lomê karmendiya zimên xem û qisaweta wî bû, loma jî fêrkirina nezanên zimên da ber xwe, da li nav gelê xwe belav bike. Ev xebat karekî giran e, zîrekiya Xanî, jêhatîbûna wî, çalakiya wî, hişyarî û têgihîştina wî di vê penavê de berz xuya dibin, çimkê bizavên mirovekî çendî çalak û hêzdar bin jî, têra vî karê han nakin, ev kar bi xebat û lebîta komelan, rêxistinên û dewletan pêk tê, û bi ser dikeve. Ev rastiya dikare gewrebûna Xanî sayî numa bike.

Tevî ku zanîna dema Xanî ewqas bi pêş neketibû jî, ewî zanîbû, ku dê perwerde bê sude bimîne, an jî wê bi giranî sudeyê bide, eger zimanê wê ne zimanê neteweyî be, ji ber vê yekê ewî rola perweran hilda ser milên xwe, û berî her kesî li zarokan vegeirî, da wan hîn bike, û hejêkirina zimanê dayik di dilên wan de kûr biçîne.

Hînkirina zarokan zanebûn û dûrbîniya Xanî diyar dike, çimkê zarok ji bo paşeroja miletan rûwê geş in, ku dişên, bi xurtanî û zanîna xwe, nifşekî rewşenbîr û hêzdar, dest ji rola, ku perwer jê re nîşan dike, bernade, peyda bikin. Vê lomê Xanî berê xwe da wan, dibistan ji wan re vekirin, û tê de bû hînkêrê zimanê dayik, û ferhengokek ji wan re amade kir, da astengên hînbûna zimên li pêş wan hêsan bike, nav lêkir **Nûbuhara biçûkan**.

Ev yeka dide xuyakirin ku karê Xanî karekî du ser bû, hînkirin û perwerdekirin bû, çimkê hînkêrê zimanê neteweyî, di riya hinkirinê re, derbas avakirina nifşan dibe, û wan ber bi kelepûra millet de dikşîne, da girêbendên durist pêre girêdin. Ji ber vê rastiye mirov dikare bêje kar û barê hînkêrê zimanê neteweyî ne tenê ew e, ku zanîne bide zarok û xortan, û zibanên wan serast bike, lê bi ser de jî perwerdeyeke neteweyî ye, ramana neteweyî di derûnan de peyda û xurt dike, siha xwe li jêhatîbûna xortan dike, û wan ber bi pêş de dikşîne.

Ji bo van rastiyan, û ji ber ku Xanî nîrxê zimên baş nas kiribû, û rola ku, di parastina heyîna neteweyî de dilîze, baş zanîbû, têgihîştibû ku ziman awên e, pêşveçûn û paşvemayîna miletan tê re xuya dibin, û alaveke, ku serkeftin û têkçûna miletan pê tene pîvan, û da hînkirin û gîhandina zarokan bike karekî firehtir, dengê xwe bilind kir, û nivîsîna bi zimanê neteweyî yekemîn divêtî dît, ji ber vê jî dastana xwe pê nivisand. Evê dastanê ji bo danasîna Kurdan roleke berz listiye, ta destpêka çerxa bîstê çi tiştên din nikarîbû ew rol bilîsta. Ew bibû balyozê gelê kurd, û doza wî hildabû ser milên xwe, û li cîhanê digeland, û dixiste hundir gelek zimanên zindî, wek farisî, elmanî, rûsî, erebî, tirkî, azîrbeycanî û hwd...

Belê... Xanî bi gotinên teorî tenê qayîl nedibû, çimkê ewî dizanîbû, ku tîk û bergeha, ku dikevin navbera gotin û piratîkê, dikarin gelek karînen miletan daqirtênin, û gelan xulmaş bikin.

b. Dîrok:

Gava mirov rola zimên û giringiya, ku wî di bingeha ramana neteweyî de heye, tîne bîra xwe, hîngê xwe neçare dibîne ku rola dîrokê jî, di vê penavê de, bîne bîra xwe, ji ber ku dîrokê jî roleke mezin di vê meydanê de heye.

Dîrok hestê millet e, bîranînên wî ye. Her miletek bi dîroka xwe bi xwe diheste, û kesayetîya xwe pêk tîne û wê diparêze, pêre jî dîrok di parastina neteweyan de dibe hêmanekî xwedî bandûrek mezin. Kesek nikare van rastiyan bincil bike.

Eger em careke dîtir li ramanbîrê ereb S. Elhuserî vegezin, em dê bibînin ku dibêje: „**Yekîtiya dîrokê hestên mirovan ji hev û du nêzîk dike, wekhevîyên di warê bîranînên çakiyan û yên bêtaran de, di derûnan de pêk tîne, û ji hêla din de hêviyên mirovan wek hev û du dike. Bîranînên dîrokê derûnan ji hev û du de nêzîk dîkin**“(9)

Xanî bihayê dîrokê û rola wê baş naskirîye, vê lomê li dîroka gelê xwe vegeziyaye, û bi çavê pesnê lê meyze kirîye, û dîtiye ku ne ji dest pîlanên Osmaniyan û Sefewîyan bûwa, wê rojên sipehî û gavên pêşketî ji buhêreka Kurdan peyda bibûna, ji ber ku Kurd jêhatî bûn:

Wan girt bi şîrê şehr şuhret.

Tesxîrîkirin bi lad himet.

Her mîrekî wan bi bezlê Hatem.

Her mêrekî wan bi rezmê Rustem.(10)

Bi vî awayî gelê xwe dinexîne, û gava dîroka wî weha tev mêranî jê ve xuya dibe, û nihowa wî paşvemayî dibîne, hîngê heyran û mat dibe, û vê pîrsa tehl, ku li benda bersîvekê namîne, dike:

Ez mame di hikmeta xwedê de,

kurmanç di dewleta dinê de.

Aya bi çi wechî mane mehrûn ?!

Bîlcumle ji bo çi bûne mehkûm ?!(11)

Xanî bi vî awayî, yekser rengdêrên gelê xwe diyar dike. Ev yeka jî, wek em dibînin, şûna vexwendînekê digre, ku ew dixwaze milletê wî li dîroka xwe vegere, û wê vekolîne, hîngê dê karibe bersîva wê pîrsa tehl bide.

Li vê dawiyê em dikarin bibêjin, Xanî di xebata xwe de tiliya xwe daye ser du hêmanên sereke, ku di pey wî re bûne istûnên ramana neteweyî li cîhanê, ew jî ziman û dîrok in.

Nîrxê Xanî, di vê penava ramana neteweyî de wê sayî xuya bibe, û bête naskirin, eger em li dîroka vê ramanê vegezin, û lê meyzekin. Çîmkê hatiye zanîn, ku yekemîn car hinek ramanbîrên Elman, li dawîya çerxa 18ê gotibûn millet bi zimanên xwe ji hev û du cuda dibin. Pêşengê wan Hîrdîr bûye, ku di navbera salên 1742 1803 – de jiyabûye, û di pey wî re fîlosofê Elman, yê bi nav û deng Fîxtê (1762 1814–) hatiye, û giringî, di “**Nameyên ji bo milletê Elman**” de dabûye zimên, û rola, ku wî di jiyana gelan de heye, û pişt re jî helbestvanê Elman, yê mezin Morîs Arînt (1769 1860 –) hatiye, û nerînên Fîxtê di helbesteke dirêj û payebilind de Pêşkêş kirine.

Lê gava em dîroka jiyana van her sê pêşengan bidin hember jiyana Xanî, em dê, bi hêsanî, bibînin ku helbestvanê me beriya her sêyan hatiye dinyayê, û beriya wan nîrx û rola zimên di jiyana gelan de nas kirîye, û daye naskirin, û gavekê bi pêş wan de jî çûye, ji ber ku qîma xwe bi rola têoran nekirîye, lê destên xwe vemaltîne, û ji bo hînkirina zimanê neteweyî xebateke dûr û dirêj kirîye; ango zanîbûye ku eger gotin û kar li hev û du nebanin, buhayê gotinan namîne, û hino, hino bandûra wan kêmtir dibe, ta ku digihênin sînorê nebûne. Ma gelo em dikarin bibêjin ku Xanî, di dîroka ramana neteweyî de, pêşengê nîrxwenda û nenas maye?!

Nerîna civakî

Bê guman ew nîşanên ramana neteweyî, ku me diyar kiribûn, berhema du tiştan bûne; yek ji wan bandûra helbestvanên pêşiyên wî ye, û yê din jî rewş û halê milletê wî ye.

Lê nerîna civakî, ya Xanî, di dastana MEM û ZÎNê de, hê zor numa ye. Ev yeka ewî wek helbestvanekî şoreşger bi me dide nasîn, ku di rewşa gelê xwe gihîştîye, û zaniye çawa huner û helbesta xwe, ji bo hilweşandina wê rewşa ne lihev, û avakirina yekeke nû û hêzdar bike alaveke sudar.

Lêkolînerên ku di dû dema Xanî re hatine, gelek tiştên nû, ku ji birêveçûna dîroka mirovaniyê pêk hatine, bi xwe re anîne, li ser têkiliyên, ku di navbera nivîsevan û cemawer de hene, gelekî axifîne, her weha li ser bergehên, ku hinek nivîsevan dixin navbera xwe û civakê jî, gelek guftûgo hatine kirin.

Xanî, di tenga van pirsan re, rastirîn nimûneyên, ku xweristiya nivîsevanan duristiya wan teqez dike, pêşkêş kirine, ji ber ku nivîsevan di nava civakê de ye, ew û wê li hev û du hevbandûr in, bi ser de jî ew, bi zanebûn û hişyariya xwe, ne tenê wijdana civakê ye, lê awêneya sayî ye, ku bûyerên jiyanê, û pergala dinyayê tê re xuya dibin.

Di dema Xanî de, li ser toreya cemawer, hîç nedaxifîn. Lê ewî, bi hestê xwe yê mirovane, û bi wijdana xwe ya zindî, xwe xiste ber vî barê giran, û serê xwe bi civaka kurdî re pir êşand, bê ku kesek wî neçareyî vê yekê bike. Em dê di van rûpelên jêrîn de hinek helwestên civakî, ku ew pêre mijûl dibû, û nerînên wî diyar bikin.

a. Adet:

Xanî, di dastana xwe de, gelek adetên, ku li nik Kurdan nasbûn, diyar dike, wek şahiyên sersalê û dawetan, bê ku çi guhertinê di wan de peyda bike, ji ber ku dixwaze rewşekê ji rewşên civaka kurdî, ya dema xwe, nîşan bike.

Di destpêka dastanê de dide xuyakirin, ku millet li benda cejna Newrozê ye, ji bo şahiya wê rojê xwe amade dikin, da sibehê ji malan bi derkevin, hemî kes biçin deştan û kohiyan, şahiyên xwe di hembêza surûştê de, bi sema û dîlan û stiranan derbaskin, û şanî me dike çawa hinek ji wan peya diçin û hinek jî siwar in, ew tev li gel hev û du çolê dixemilînin û dikin gulşen:

Sehra û çîmen dikirne mesken.

Beyda û dîmen dikirne gulşen.(12)

Lê gava tê daweta Sitiyê û Tajedîn wêne dike, wê dixê çarçeweke sînorkirî, ku ji berê de, li ba Kurdan naskirî ye, lê bi gaveke nû, û nenas dest pê dike, ku dide xuyakirin çawa Siû û

Zînê Pîrejinekê dişînin ba Tamedîn û Memo, da ew her du biçin ba mîr; birayê her du keçikan, xwazgêniya wan bikin. Ev gav; yanê keçikek xortekî têvede ber xwazgêniya xwe, helwesteke li nik Kurdan ne naskirî ye. Xanî jî vê helwestê naxîne nav adetên xwazgênî û dawetên Kurdan. Lê xuyaye dixwaze nerînekê di vê pîrsê de bide, ku xwazgêniya durist, divaye bi erêkirina her du istûnên wê; keç û xort, dest pê bike. Ev jî nerîneke nû ye, pêşkeftinekê di hizr û ramana civakî de li ba Xanî diyar dike, û me pê hay dike ku têkiliyên civaka wê çerxê ber bi guhertin û têkiliyên civakeke sermiyanî de diçin. Ev helwest dide xuyakirin ku berê fewdala Kurdistanê ber bi qunaxa dawî de bûye.

Di pey vê nerîn û helwesta nû re, Xanî çarçewa nasbûyî, ya xwazgêniyê û dawetên Kurdan pêşî me dike. Hinek mirovên wî xortî, digel pêşengiya hinek kesên, ku dişên axiftinê di civatên ji vî cureyî de bigerînin, diçin mala bavê keçikê, nîrxê wî û malbata wî bilind dikan, û yê malbata xortê xwazgên, li hember wan nizim dikan, û bi tore pêre daxifin, keçika wî ji kurê xwe re dixwazin.

Xanî, di dû vê gavê re, tablowê dawetê wêne dike, ku ew bi xemilandina bûkê dest pê dike, û di dû re bûkê li hespekî siwar dikan, û tev hemî cihêzê wê, wê dibine mala zava yê, ku li ser banê xênî bendewar e, da ku gava karwanê bûkê bigêhe pêşiya malê, ew diravan bi ser wê de bibarîne. Kesên xizan, ku li pey karwanê bûkê diçin, ewan diravan dicivînin û ji xwe re dibin. Xanî bi vê yekê nerîna xwe ji bo parvekirina sermiyanê numa dike, da kesên tî, birçî û xizan di civakê de nemînin:

Rabûn li teferrucê vewestan.

Wan cumle tebeq di her du destan.

Manendî tibat asmanî.

Yaqot û zumirrdêd kanî.

Rêhtin tebeqêd wî nisarî.

Jor de li emareya nigarî.

Emma tebeqêd wan hemî pir.

Zêr û wereq û cewahir û durr.

Yexma kir, gencê bûne maşa.

Xêzan hemî bûne mîr û paşa.(13)

b. Evîn:

Xanî dastana xwe li ser evîna Memo û Zînê ava dike. Her yek ji wan, ji çîneke civakî ye. Memo xizan e, Zîn jî dewlemen e, bingeha wan ya civakî cuda ye, çerxa wan jî pir astengan dixê navbera her du çînan.

Xanî lehengê xwe ji çîna jêr vedibjêre, û dibe hevalbendê wî, da bide xuyakirin, ku ew li kêlek çîna jêr cih digire, û evînê, di kesayetiyê lehengê xwe yê xizan de, berz dike, ta ku evîn di wê kesayetiyê de dibe lêkerê guhertinê, ji ber ku gava evîndarê xizan bighe dildara dewlemend, hîngê rewş û pergala wî tê guhertin. Dêmek hejêkirin, di nerîna Xanî de, rûwekî ronahî heye, ku geşbûna paşerojê, li hember niho û pêşeroja tarî, radiweste; ango hejêkirin, di dastanê de, geşbûna paşerojê û mizgîna rizgariyê ye.

Xanî, bi vê helwestê, tehliya, ku evê têkiliya mirovane dorpêç dike, di ewê civaka, ku serkêşiya wê di destên çîna jor de ye, numa dike. Ev helwest nîrxên mirovane hêzdar dike, û ji bo şaristaniya cîhanê û pêşketinê û gewherê mirovaniyê karmendiyê buha ye. Xuyaye Xanî û civaka wî li hev û du nedikarin, ewî, wek hunermendekî hestewer, dîtiye ku heyama nîrxên mirovane di ewê civakê de sar e. Ev helwesta Xanî civakê gunehkar dike, ew gunehkarî jî ji bo me alîkar e, da em baş di wê civakê bigihînin. Bi baweriyê me ev xalek nîrxê Xanî, li gor dema wî, bilina dike, ji ber ku gava hunermendekî civakê gunehkar dike, hîngê ji bo guhertina wê dixebite, û wek hunermendekî şoreşger xuya dibe. Lewre em dişên bibêjin ku Xanî pêjna vê qunaxa me ya hunerî kiriye, ev qunaxa ku nema hunermendên ji civakên xwe dûr in, dipejirîne.

c. Doza jinan:

Doza jinan di ramana Xanî de, di navbera doza her du xûşkan; Sitiye û Zînê re, di dastanê de, xuya dibe. Xanî ewana her duwan şanî me dike, ku di eywana Mîr de dijîn, û pir bi dernakevin, eger bi derkevin jî, gelek keç û jinên karmend li pey wan dimeşin.

Wêne û awayên tehliya, ku jin tê de dijîn, di dastana Mem û Zînê de gelek in. Her du xûşk; Sitiye û Zînê, wek çawa di bûyer û rêveçûna dastanê diyar dikin, gelekî xweşik û ciwan bûne, lê kesekî, ji jinên, ku di seraya mîr de dixebitin pêve, ew nedîtine, ango ewana di baskê jinan de her tim dimînin. Her du jî bi cilên mêran, û Tamedîn û Mem bi cilên jinan diçin kernefala Newrozê. Xanî bi vê yekê astengiyeke dijwar, ku li pêş azadiya jinan heye, numa dike, û hebûna wî baskê jinan, di serayê de, wek nîşaneke bindestiya jinan dide xuyakirin, û helwesta xwe, ya ku dijbera hebûna wî baskî ye, diyar dike.

Xanî dixwaze evê helwesta xwe gelekî sayî bide numakirin, ji ber vê yekê ew çîrokeke evînê ye din di kêlek ya Memo û Zînê de peyda dike, ew jî evîna Sitiye û Tamedîn e, bê ku ev çîrok di jêdera wî ya sereke de; MEMÊ ALAN, hebe, û her du evîndar; Sitiye û Tamedîn gîhandine hev û du, ango rê li pêş evîna wan vekir, da berhemdar bibe. Lê çima weha kir?!

Xanî daweteke, ku heft roj û heft şevan didome, ji bo Sitiye çê dike, wê û siwarê evîna wê dighîne hev û du, hêviyên wê bi cih tîne. Lê Zînê dixê nav agirê êş û şînan, û hembêza bêtebatîyeke giran û ser-êş, û birînen dilê wê bê derman dihêle, û wan nakewîne, ta dinya li Pêş çavên wê tarî dibe, û eywana mîr dibe dojah û wê disotîne. Gelo Xanî çima weha kir?!

Em bawernakin ku Xanî gaveke bê wate, di vê dastanê de avêtiye. Vê lomê em dikarin bêjin, ku gava Xanî rewşên her du xûşkan ji hev û du cuda kirin, û ji her yekê re pergaleke cuda peyda kir, hîngê wî armançek ji vê yekê hebû, ango gava hêviyên Sitiye bi cih kirin, hîngê dengê xwe li dij bindestiya jinan bilind kir, û şahî û daweta, ku ji bo wê heft roj û heft şevan domkiribû, helwesta wî, di vê tengê re, gelekî zelal kir. Lê gava astengên dijwar xistin pêş evîna zînê, hîngê civaka dema xwe, û hebûna baskên jinan di eywanên mîran û fewdalan de riswa kir.

ç. Têkiliyên Civakî:

Xanî, di dastana xwe de, gelek têkiliyên civakî diyar dike, û me pê hay dike, ku fewdala kurdî hîngê gîhabûye bilintirîn pileya xwe, û nîşanên qunaxa sermiyanî hino, hino numa dibûn.

Xanî dide xuyakirin, ku nîrxê tore gelekî nizim bûye, û hemî kes li pey diravan bazdidin, ta ku bûne şeydayên diravan, û çî kes zanîne bi pûlekî nakire, û Nîzamî li ber destên xwe nagire, û Camî jî nake debardarê hespê xwe:

Ger ilmê temam bidî bi pûlek,

Bifroşî tu hikmetê bi solek.

Kes nakete meyerê xwe Camî.

Ranagirtin kesek Nîzamî.(14)

Gava têkiliyên civaka fewdal jar dibin, têkiliyên eşîrî jî pêre hêza xwe wenda dikin, û hino, hino têkiliyên nû numa dibin, lê yekser, û ta ku bingeheke aborî hêzdar jê re ava nebe, cihên xwe nastînin, û bi sernakevin. Lê ev yeka rê li pêş bang û xebatên ramanbîr û pêşengan nagire. Belê.. Ew kesên jîr û zana rê li pêş wan têkiliyên nû dûz dikin, da ku danûstandina di navbera bingeha aborî û avahiya civakê, ya jor, de heye xurtir bibe. Vê lomê em dibînin Xanî, wek hemî ramanbîran, nerîn û helwestên taybet hene, ku li dijberî têkiliyên civaka çerxa wî dimînin.

Tajedîn ne birayê Memo ye, tenê ewana hevdost in. Lê em dibînin nîrxê Memo li ba wî ji yê birayan bilindtir e. Xanî, bi vê yekê, dostaniyê dide pêş merivtiya malbatê, ya ku li ba wî gelekî buhaye jî. Vê lomê ew dostê hêja dide pêş birayê serserî (Ehmeq) û têkiliyên eşîrî napejirîne:

Yarê bi te re bibit miwafiq.

Sed xizimêd xayîn û minafiq.

Qurban bike, qet mebî mixabin.

Çi dikî bi kesan, ku bê wêfa bin.

Qurban bide, qet mebêje kîne.

Bê kîn e bira, eger bi kîn e.

Yarê te ji bo te re bira ye.

Hem çav e ji bo te, hem çira ye.(15)

- 4 -

Ramana rêzanî (polîtîkî)

Eger gotin û kirin li hev û du nebanin, gelek karînen miletan diçelmisin. Vê lomê Xanî bi rola têoran qayîl nebûye, û her dem gelê wî di navenda hişê wî de bûye, bi sergêrên vî gelê bindest mijûl bûye, û serê xwe pêre êşandîye, da karibe riya rizgariyê li pêş wî biqelêşe. Li goreyî çanda dema xwe, di vê penavê de gavine pêşketî avêtine.

Xanî pîrsa kurdî sînor dike, ku Kurdistan hatiye dagîrkirin. Osmanîyan û Sefewîyan destên xwe dane ser wê. Vêca ew di xebata xwe de sedemên vê rewşê numa dike, lê bê ku bi vê yekê tenê qayîl bibe, lewre jî ew çareyên durist dipelîne û pêşkêş dike. Nîrxê wî yê payebilind ji diyarkirina wan çareyan tê wergirtin, ji ber ku hinekan ji wan ta îro jî roleke giranbiha di jiyana gelan û mirovaniyê de heye.

a. Sedem:

Di nerîna Xanî de, gelek sedem hene, li hev û du civiyane, û xişm û bêtar bi ser gelê kurd de barandine. Bi ya me ew sedeman hemî di hinek xalan de kom ser hev û du dibin, wek çawa di van rûpelên, ku wê bîne de, diyar in.

1. Erdnîgariya Kurdistanê:

Wek çawa derbas bûye, Xanî doza neteweyî kurdî bi dagîrkirina Kurdistanê sînor dike, û dibîne çawa Osmanîyan û Sefewîyan Kurdistan perve kirine, û şer û cengên xwe li ser axa wê didomînin, û xwîna Kurdan di nav cengên wan de bêtir tê rijandin; angî Kuristan dikeve navbera her du dewletan, û ji her duwan re dibe wek mortal. Lewre her yekê xwastiye Kurdistanê tev têxe bin destên xwe, da li hember ya dîtir jê re bibe mertalek, û ser ax û bin axa wê bi dest xwe de bîne. Ev rewş bûye sedema jarbûna Kurdan, û hilweşandina çand û aboriya wan, ne tenê di dema Xanî de, lê ji berî wê de, ji dema cenga Çaldîranê sala 1514z, ku tê de, yekemîn car, Kurdistan hatibû perçekirin û parvekirin.

Xanî vî cîgehê stiratîjîk, û wan şerên, ku li Kurdistanê, di navbera wan herdu dewletan de diqewimîn, yekemîn sedem dibîne, ku nehêştîye dewleta Kurd e hêzdar ava bibe, ji ber vê jî dibêje:

Ev rom û Ecem bi wan hisar in.

*Kurmanc hemî li çar kenar in.
Her du terefan qebîlê Kurmanc.
Bo tîrê qeda kirine armanc.
Goya ku li serhddan kilêdin.
Her tayîfe seddek in sedîd in.
Ev qîlzmê Rom û behir Tacîk.
Hindî dîkin xuroc û tehrîk
Kurmanc dibin bi xwîn milettex.
Wan ji yêk ve dîkin mîsalê berzex.(16)*

Ev boçûn, li gor dema îro,çiqaş jar û ne tewaw bejî, lê li gor dema Xanî boçûneke nirxbilind e.

2. Perçebûn:

Xanî, di dema xwe de, baş li rewşa Kurdan û mîrnişînên wan meyze kiriye, perçebûneke beloq jê ve xuya bûye, ku hevîrtineke polîtîkî, wan tev hev û du dibestîne, nîn e. Her ewha ewan mîrnişînan her gav li dijî hev û du di şer û cengan de bûne, ku gelek şîyanên Kurdan pûç kirine, û rê li pêş dek û pîlanên dijminan dûz kirine, da bi cih bibin. Evê rewşa tehl û dijwar xebata û lebita, ku Idrîsê Betlîsî ji bo yekirina peyv û mîrnişînên Kurdan, beriya jîdayîkbûna Xanî tajotin, pûç û ber ba kir.

Xanî tiliya xwe dabû ser vê birîna xwînzê, ku ta îro nekewandî maye, û dîtibû ku bûye girintirîn sedema jarbûna gelê kurd. Vê lomê dilê wî dihate guvaştin, û bi hêrsekî tûj digot:

Ciwamêrî û himmet û sexawet.

Mêrînî û xîret û celadet.

Ew xetme ji bo qebîlêd Ekrad.

Wan dane bi şîr û himmetê dad.

Hindî ji şecaetê xeyor in.

Ew çende ji minnetê nîfor in.

Ev xîret û ev ulo himmet.

Bû maniê hemlê barê minnet

Lew pêkve hemîşe bê tîfaq in.

Dayîm bi temerrud û şîqaq in.(17)

Gelo ma dîrok xwe vedigerîne?!.Belkî ev yeka تنها li ba Kurdan rast be, çimkê ev perçebûn a, ku Xanî beriya sê sed sal ji ber derdê wê dinalî, ta roja îro jî hestiyên wan dikole, û karînen wan diçelmisîne û dikeje. Hevdijîtiya mîr û mîrnişînan nema, û ya êl û eşîran gelekî qels bûye, lê mixabin hevdijîtiyeke dijwar li şûna wê peyda bûye, ew jî hedijîtiya partiya ye, ku dîsan pir şîyanên Kurdan wenda dike, û pirêcaran hinek kesan hildide cîgehên, ku ew jê re ne layiq in, û gotina M. Qezzaî, ku dibêje“*Partî qebîleya çerxa bîstêye*“ tûne bîra mirov.

3. Jarbûna çand û zanîna Kurdan:

Çima Xanî dastana xwe bi zimanê kurdî, ne bi yekekî din, nivisandîye, tevî ku dişiyabû ew bi hinek zimanên din mîna erebî, tirkî an farisî, ku di dema wî de ji yê kurdî bêtir bikar dihatin, binivisanda?!.

Beşek ji pêşgotina dastanê, 53 malikên wî hene, bersiva vê pîrsa me dide, û diyar dike, ku jarbûna çand û zanîna Kurdan bûye sedemeke giring, ku Kurd paşvemayî û perçe, perçe hêştiye, vê lomê jî Xanî dastana xwe bi zimanê kurdî dinivisîne, da miletê xwe ber bi çanda wî de bikşîne, û ji miletên din re bide xuyakirin, ku Kurd jî xwedî çand û şaristanî ne:

Da xelk nebêjtin ku Ekrad.

*Bê merîfet in, bê esl û binyad.
Enwaimilel xwedan kitêb in.
Kurmanc tenê di bê hesêb in.
Hem ehil nezer nebên ku Kurmanc.
Işqê nekirin ji bo xwe amanc.
Têkda ne di talib in, ne metlûb.
Vêkra ne muhîbb in, ne mehbûb.(18)*

Xanî Kurdan û miletên din dide ber hev û du, jê re diyar dibe, ku wan miletan çanda xwe parastine, û zanîn bi dest xwe xistine, lê gelê kurd guhên xwe nedane vî sermiyanê nirxibind. Vê lomê bi dilşewatî û keserên dijwar dibêje:

*Ger ilmê temam bidî bi pûlek.
Bifroşî tu hikmetê bi solek.
Kes nakite meyterê xwe Camî.
Ranagirtin kesek Nizamî.(19)*

Erê, çi kesek zanîne bi pûlekê an bi solekê nakire, û Camî û Nizamî, her du helbestvanên mezin, bi nav û deng, kesek wan, ne li ber destên xwe, û ne ji bo hesp û dewarên xwe wek debardêr, nagire.

b. çareserkirin:

Xanî, bi evî awayê derbasbûye, sedemên tehliya rewşa Kurdan, û jarbûn û bindestiya wan diyar dike. Lê wek ramanbîrê çalak, û hişyar, zanîbûye ku naskirina sedeman ne derman e, lewre jî ewî zaniye eger riya rizgariyê li pêş gelê xwe sayî û dûz neke, wê xebata wî bê berhem bimîne. Ew rê, bi baweriya wî, bi hebûna evan xalên jêrî, dûz dibe:

1. Hevgirtin:

Eger em bibêjin, ku hevgirtin xurtiyê peyda dike, û perçebûn jî jarbûne teqez dike, hîngê em sergirtiyeke aşkere nakin, û eger em bibêjin ku perçebûna kurdan bendên qelew dide pêş bi cih anîna armancên wan, dîsan em nehêniyan aşkere nakin. Xanî ev yeka baş naskiriye, û bala xwe daye Kurdan û dîtiye çawa ji hev û du perçiqîne, û mîrnişînên wan ne dest bi dest in, belê li hember hev û du her tim di şer û cengan de ne, bê ku di siha hişmendiyê û giyanê miletparêziyê de li hev û du bicivin, û guhên xwe bidin banga wan. Evê rewşa ne durist helbestvanê me gelekî dêşand, lewre jî ewî dengê xwe bilind kir, û bang li Kurdan kir, da hevgirtinê, ji bo pêkanîna armancên pîroz, damezirînin:

*Ger dî hebûwa me itîfaqek.
Vêkra bikira me inqiyadek.
Tekmîl dikir me dîn û dewlet.
Tehsîl dikir me ilm û hikmet.(20)*

Eger ev hevgirtin hebûwa, wê dewlet jî hebûwa, hîngê wê buhayê Kurdan nas bibûwa, û bihata pesindan. Vê lomê Xanî, yekser di pey wan her du malikên jorîn re, dibêje:

*Temyîz dibûn ji hev meqalat.
Mumtaz dibûn xwedan kemalat.(21)*

Lê Xanî vê bang û vexwendina xwe di çarçewa hevî û xewnên, ku ew (Eger)a jorîn nîşana wane, de nahêle, ji ber ku dizane wê xewn çi caran armancan bi cih neyînin. Lewre jî gelê xwe ber bi kar û xebatê de dikşîne, û lomên giran bi ser mîrên, ku koleyên ezîtiya xwe ne, de dibarîne:

*Namûse li hakim emîran.
Tawan çiye şair û feqîran.(22)*

2. Serkêşiya kurdî:

Xanî çavên xwe li dinyayê vekir û serkêşiya gelê xwe di destên biyaniyan de dît. Ewan serkêşan jî her û her daxwazên gelên xwe, ne tenê didane pêş yê Kurdan, lê bi ser de jî Kurd ji bo bi cihanîna wan daxwazan bi kar tanîn.. Vê lomê wî dizanîbû, ku ew serkêşê biyanî nikare ji bo armanc û daxwazên Kurd û Kurdistanê bibe rêber û zêrevan. Lewre jî divaye serkêşiya Kurdan di destên kudan de be, “*çimkê mî li bexê xwe dibane*”. Vêlomê Xanî dikire qêrî û digot:

*Rabit ji me jî cihan penahek.
Peyda bibitin me Padîşahek.(23)*

Lê gelo Xanî çi mîr an çi padîşahî dixwaze?. Beriya vê me dîtibû çawa ew loman ji wan dike, û hin caran jî wan riswa dike, û çî hêviyan ji wan nake:

*Zinhar bi wan nekey tu bawer.
Ger bab û pisê û ger birader.(24)*

Ev her du malikên jorîn dijberî hev û du xuya dibin, çimkê dibêje bire me jî padîşahek hebe, û vedigere dibêje eger mîr û hakim birayên te bin jî, baweriya xwe bi wan neke. Pêşî, mirorv li hember van gotinan matmayî dimîne, û wan li tersî hev û du dibîne. Lê gava em wan têxin çarçewa çerxa wî, ya dîrokî, û lê meyze bikin, em dê wan xweristî bibînin.

Raman Xanî ne ji derveyî çerxa wî ye, ew çerx jî, wek em dizanin, ya padîşah û mîran bûye, lewre gava dixwaze padîşahekî Kurdan hebe, hîngê dibe nûnerê çanda dema xwe, Lê tevî vê jî mîrê ku ew divê dibîne, pêwîste ji gelê xwe ve nêzîk be, da wî ji guran biparêze:

*Ger dê hebûwa me padîşahek.
Layiq bidiya xwedî kulahek.
Teyîn bibûwa ji bo wî texetek.
Zahir vedbû ji bo me bextek.
Hasil bibûwa ji bo wî tacek.
Elbette dibû me jî rewacek.(25)*

3. Zanîn û abor:

Hebûna serkêşekî kurd, ku ji gelê xwe ve nêzîk, peyva kurdan yek dike, û pêre jî gelê kurd wê karibûwa şûna xwe, ya layiq, li ser vê zemînê, di nav gelên din de dagirta, û wê dewleteke serbixwe û aza ava bikira. Hîngê zanîn û çanda wî jî wê bi nav û deng biba. Ji ber vê yekê Xanî dewlemendiya zanînê û çandeyî li gel ya polîtîkî dibestîne:

*Rabit ji me jî cihan penahek.
Peyda bibitin me padîşahek.
Şîrê hunera me bête danîn.
Qedrê qelema me bête zanîn.
Derdê me bibîntin îlacê.
Ilmê me bibîntin rewacê.
Ger dê hebûwa me serfirazek.
Sahib keremek suxen newazek.
Neqdê me dibû bi sikke meskûk.
Ne dima wehe bê rewac û meşkûk.(26)*

Ev malikên jorîn gewherê ramana Xanî, ya rêzanî, diyar dikan. Xanî bi zanebûneke peyebilind her sê hêmanan; çand, abor û polîtîkê, li gel hev û du dibestîne, û dewleteke serbixwe li ser wê bingehê ava dike. Weha diyar e, ku dewletek bê abor, an abora wê jar be, û zanîn û çanda wê qels be, bê guman serxwebûna wê, ya polîtîkî jî wê birîndar be, tevî ku ew xwedî sînorên numa ye jî, û li ser textê wê padîşahê, an serokek jî heye.

Eger em baş li evan her sê hêmanan; zanîn, abor û polîtîk, meyze bikin, û pêre mijûl bibin, em dê bibînin, heya vê çerxa me ya îro, û paşerojê jî pêşkeftina miltan bi wan her sêyan tê, û wê bête pîvan.

Eger miletek evan hêmanan bi dest xwe xîne, wê şareza, nirxbilind, û bi nav û deng bibe, û eger ne, wê li ber nigan jar û bindest bimîne, û li hember bahozan wê ne pêdar be.

4. Hêz:

Eger welatekî ava û serbixwe bê hêz bimîne, an hêza wî ne ji wî be, her û her hêzdarên dîtir wê çavtengiyê lê bikin, û hêrişên xwe bajon ser wî, da wî bindest bikin, û ser ax û bin axa wî ji xwe re bibin, û gelê wî jî bikin dîl û kole; ango dewleta ku Xanî pê dirame divaye xwedî hêzeke xweyî be, da ew hêz wê biparêze, û her û her amade be, da ji ber wê de bidêre. Lewre dibêje:

Her çî bire şîrî destê himmet.

Zebtkir ji bo xwe bi mîrî dewlet.

Lewre ku cîhan wekî erûs e.

Wê hukum di destê rûs e.(27)

Ev malikên jorîn weha diyar dikan, ku hêzê di ramana Xanî de roleke gewre heye. Ne tenê ew wê dest nîşan dike, lê dixwaze gelê kurd wê bi dest xwe xîne. Vê lomê ewî ber bi wê de dikşîne, gava dibêje:

Pîrsî ji dîne min ev bi hikmet:

Mehra te çîye? Gote min: ku himmet.(28)

Bihayê hêzê ne tenê di dîbaca dastanê de diyar e, lê ev raman di bûyerên wê de jî weha berz e: Gava Tajedîn û bira û dostên wî tev diçin ba mîr, da azadkirina Memo ji zîndanê jê bixwazin, Xan bi zibanê Erîf; birayê Tajedîn, gotinekê dibêje, nîrxê hêzê di wê de sayî diyar e:

Arîf wehe gote Rustemê Zal.

Ev emir bi min mihale bê qal.

Bê ceng û cidal, û bê tehewwur.

Qet vî şuxlî meke tesewwur.

Ya qenc ewe em sube siwar bin.

Her sê bi sîlah û kar û bar bin.

Carane û cewşenan di berkin.

Zendane û mexferan li serkin.

Gurzan bihejînin, ruman bibazin.

Ev renga Memê ji mîr bixwazin.(29)

Dêmek Xanî weha bawer dike, ku mirov nikare bê hêz armancên xwe pêk bîne. Belê..Xanî pêkanîn û parastina mafan li ser eniya hêzê datine, û di vê boçûne de dibe hevalê gelek helbestvan û ramanbîrên dîtir mîna helbestvanê ereb Ebû Teyîb El-Mtenebbî.

5. Hişyarî:

Bê guman hayîbûn her pêwîst e, nemaze jî gava çavên dijminan li welatekî bin, ku keysan bi dest xwe xînin, da hêrişan bibin ser. Û bê guman şer û ceng jî dek û pilan in. Çendî dek û

pilan karekî erzan bin jî, lê bi rastî ev kar di rojên cengan de nirxibilind dibe, û pirêcaran dikare encaman biguhêre.

Ev yeka li pêş çavên Xanî sayî xuya bûye, ji ber vê jî gava dijberiya, ku di navbera mîr û Bekirê dergevan ji hêlekê, û Tamedîn û birayên wî ji hêla din de, wêne dike, em dibînin çawa ta dawiyê dajo, û diyar dike ku gava mîr pê hay dibe wê li pêş her sê birayan jar bikeve, dest bi dek û pilanan dike, û soz dide wan, ku wê Memo ji zîndanê rizgar bike, da hêrsê wan bimije, ta ku keyseke layiq bibîne, û hêviya xwe, ya veşartî, bi cih bîne. Vê lomê her sê bira dilrihet vedigerin malê. Xanî jî weha dibêje:

Şêrêd dilşer we bûn milayim.

Gotin dem û dewleta wî dayim.(30)

Em bawer in, ku Xanî, li vir, mezintirîn pilana, ku sultan Selîmê Osmanî Kurd kiribû ber dava wê, tûne bîra me, çimkê dîrok me haydar dike, ku piştî cenga Çaldîranê, sultan Selîm peymanek li gel mîrnişînên Kurdan, bi xebata Idrîsê Petlîsî, pêk anî, û mîrên Kurdan jî pê bawer kirin, lê mixabin, piştî 15 salan, dewleta Osmanî ew peyman tune kir, û hino, hino destên xwe dane ser hemî mîrnişînên Kurdan, yek li pey ya din, ta ku sala 1850î mîrnişîna dawî, ya Bedirxaniyan, jî daqirtand.(31)

Ev e ramana Xanî, neteweyî, civakî û polîtîkî, ku em dikarin ji dastana Mem û Zînê werbigrin. Weha diyar e, ku ewî xwastiye bi kêrî mîletê xwe bê, loma jî li gel hişê Kurdan axifiye, da wî ji cîgehê rawestî ber bi cîgehê pîrsê de bixşîne; ango wî bide ser riya xebatê, çimkê gava mîlet bipirse, hîngê dilive û azadî û serxwebûna xwe dipelîne. Ev xalek nirxê Xanî bilind dike, ji ber ku ramanbîrê ku karibe mîletan neçareyî pelandine bike, yekekî gewre xuya dibe.

Jêder û çavkaniyên beşê duwemîn:

(1,2) Me ev mînakên ji ber pirtûka Dr. Î. Mistefa Resûl (Rêalîzm di toreyê kurdî de) bi zimanê erebî, rûpel 57 û 61 wergirtine, ango careke din ji erebî hatine wergerandin bo kurdî, ji ber vê jî peyvên wan ji orîjînalê wan cuda ne.

(3) Dîwana Melayê Cizîrî, beşê duwemîn, bi tûpên erebî, çapa duwemîn, çapxaneya Elsebah, Qamîşlo. Rû 824.

(4) Dîroka Kurd û Kurdistan, beşê duwemîn. Rû 202-203.

(5) F. Teyran. Tembûr. Rû 18.

(6) Jêdera berê. Rû 52.

(7) Mem û Zîn. 54- 55, ma 240-241.

(8) S. Elhuserî. Lêkolînên neteweya erebî yê bijart e. Bi zimanê erebî, çapxaneya Dar elmeaîf, Misir 1964. Rû 43.

(9) Jêdera berê. Rû 44.

(10) Mem û Zîn. Rû 51-52, ma 218-219.

(11) Jêdera berê. Rû 51, ma 216-217.

(12) Jêdera berê. Rû 89, ma 491.

(13) Jêdera berê. Rû 163, ma 1002-1006.

(14) Jêdera berê. Rû 56, ma 256- 257.

(15) Jêdera berê. Rû 180, ma 1112-1115.

(16) Jêdera berê. Rû 52, ma 221-225.

(17) Jêdera berê. Rû 52-53, ma 226-230.

(18) Jêdera berê. Rû 54-55, ma 240-243.

(19) Jêdera berê. Rû 56, ma 256- 257.

(20) Jêdera berê. Rû 53, ma 231, 233.

(21) Jêdera berê. Rû 53, ma 234.

- (22) Jêdera berê. Rû 50, ma 210.
- (23) Jêdera berê. Rû 49, ma 196.
- (24) Jêdera berê. Rû 193, ma 1197.
- (25) Jêdera berê. Rû 49-50, ma 202-204.
- (26) Jêdera berê. Rû 49, ma 196-200.
- (27) Jêdera berê. Rû 51, ma 211- 212.
- (28) Jêdera berê. Rû 51, ma 214.
- (29) Jêdera berê. Rû 312-312, ma 1891-1896.
- (30) Jêdera berê. Rû 325, ma 1967.
- (31) Biner: Dr. Î. Mistefa Resûl. E.Xanî, helbestvan û ramanbîr, fîlosof û muteswwuf. Bi zimanê erebî, çapa yekemîn, çapxaneyê Elhewadis, Bexda 1979. Rû 100.

Beşê sêyemîn

Têknîka dastana MEM û ZÎNê

- 1. Helbesta çîrokî û dastan e.**
- 2. Durvê hunerî yê Dastana MEM û ZÎNê.**
 - a. Hêmanên hunerî.**
 - b. Tevna zimanewanî.**

Helbesta çîrokî û dastan e

Rêdûzkin:

Helbest li ba miletan, ji berê de, li ser sê beşan hatiye parvekirin: Helbesta çîrokî û dastan e, helbesta xweyîti û stirandinê, û helbesta şanowî. Ev her sê beş jî ne ji xwe berê peyda bûne, lê ewana diyardeyên hişyarî û têgihîştin û birêveçûna miletan in; ango birêveçûna helbestê li gel ya civakê girêdayî ye. Lê helbesta dastan e ji her du beşên dîtir kevintir e.

Bê guman tekiliyên hişmend û zindî di navbera evan her sê beşên helbestê û civaka, ku tê de ji dayikê dibin, de hen in. „ *Cara pêşîn helbesta çîrokî, li ser zibanên helbestvanan diyar bûye. Ev cure jî serpêhatiya millet numa dike, û wêneyê jiyana wî milletî ya fewdal, û tijî cengên, ku li dij neyaran têne ajotin, û daxwazên azadî û rizgariyê dide xuzykirin.*“(1)

Lê gava jiyana gelan dikefe hundir heyameke hêdî, hîngê ew millet li xwe vedigere, jiyana xwe li dûzan dixê. Di vê heyamê de, rê li pêş helbestvanan vedibe, ku ew jî li xwe vegerin, têkevin hundirên derûnên xwe, û ji xweyîtiyên xwe de dest pê bikin, di hundirê wê re li cîhanê binerin, her tiştekî bi pêwendî û kesayetiya xwe nîgar bikin.. Her weha helbesta xweyîti û stirandinê wê hîngê peyda dibe; ew jî helbesteke, ku hestekî germ û awazeke hunerî tekûz û payebilind tê de berz xuya dibin; helbesteke, ku helbestvan bi wê hestên xweyîti, ku di hundir derûna wî de dikelin, diyar dike.

Lê wek me berê jî gotiye, birêveçûna helbestê ji ya civakê nayête birîn, û jê bi dûr nakeve; civak çendî bi pêş de diçe, ewqas helbest jî bi pêş de dikeve, û dighêje astayên bilind, ku çand, raman û huner sê istûnên wan in. Di vê heyama civakî, çandeyî, ramanî û hunerî de helbesta şanowî, wek diyardeyeke hunerî gelekî payebilind, ji dayikê dibe. Ji ber vê yekê jî tê gotin “*şano hunera jiyanê ye*”, çimkê dikare jiyanê vekole, xwe berde hundirê wê, û hemî cureyên têkiliyan û ramanan numa bike, û li nik bûyerên dîrokê raweste, lê meyze bike, da wan ji hev û du verşîne û perdeyan ji pêş wan rake. Ji bo kar û barê vê helbestê hebûna zanîneke payebilind, ku mirov û mirovaniyê baş dinase, diva ye, lê ev zanîn di her demê de peyda nabe, tenê di demên gurbûna têgihîştin û hişyariyeke çandeyî, û felsefeya kûr de, peyda dibe.

Her weha em têgihênin, ku hemî hunerên helbestê diyardeyên (numande) jiyanê, yên cuda, cuda ne, û hev û du tewaw dikin, û bi mirov û mirovaniyê mijûl dibin; ango mijara wan li derdora mirov digere, carekê wek civakekê, pesna wê didin, û nîrxê wê bilind dikin (hunera dastan e), û carekê wek tekmirovekî, ku ji xweyîtiya xwe dubeş nabe, û di navbera wê re li her tiştekî dimeyzîne (hunera stirandinê), û carekê jî dîsan wek civakekê, ku hundirê wê, digel tiştên tê de hen in, çi xêr be, çi şer be, eşkere dike, û di dûv re jî hişyarkirin û rewşenkirina cemawer ji xwe re dike armanceke sereke (hunera şano). Vê lomê pêşkeftina gelan bi şanowê tê pîvan.

Rewşa helbesta dastan e:

Her du helbestên xweyîti û şanowî ne kar û barê vê lêkolîna me nin, vêca em dê wan li hêre (vir) bihêlin, û li nik helbesta dastan e rawestin.

Evê helbesta dastan e û çîrokî, li nik zanyarên zimanan gelek wate heye; tê gotin ev helbest bi navê DASTAN hatiye bi navkirin, ji ber ku bi awakî baş û hêzdar hatiye hûnandin, û malikên wê, vêkra(digel hev û du) bi hêz hatine bestandin, an jî ji ber ku bûyerên gewre dide ber xwe, wan bûyerên, ku bazdana siwarên leheng û qehreman di nava şer û cengan de wêne dikin, ji xwe re dike mijar û naverok.

Hin carên din ji vê helbestê re tê gotin helbesta ÇÎROKÎ, ji ber ku bingeha wê çîrokek e, çî çîrokên cengan bin (Ilyaza, Kela dimdimê), çî jî yên evînî bin (Mem û Zîn, Xec û Siyamend). Lê vî navê **helbesta dastan e**, li nik ramanbîr, rexnevan, lêkolîner, û dîroknivîsên tore, wateyeke din standiye, ku tenê helbesta çîrokî, lehengî, ku bûyerên neteweyî wêne dike, û cihên berz dide karên gewre, û matî, jê re tê gotin helbesta dastan e.

Sedemeke din heye, li kêlek van sînor û pîvanan dimîne, ew jî dirêjiya helbestê ye, loma jî gava helbestên helbestvanekî dirêj bin, pirêcar tê gotin ev helbestvan xwedî hulmeke dastaneyî ye.

Mirov dikare ji evan rewş û pîvanan têbighîne ku dastan helbesteke çîrokî lehegî, an evînî dirêj e (2) xwedî tirazûweke (awaz) hundirî û dervayî hêzdar e, û mijara wê bûyerên neteweyî ne.

Şêweyê dastanê:

Tevî ku şêweyê hin dastanan, li nik hin gelan, pexşane bûye, wek çîroka **Entere** di toreya erebî de, û şêweyê hinekan hin caran helbest e, û hin caran jî pexşane ye, wek hin dastanên evînî kurdî (Cebelî, Xec û Siyamend). Lê hatiye zanîn ku şeweyê dastanê şêweyekî helbestî ye, ji ber ku raman di vî cureyê hunerî de, bi awaz û rêzbendê tê hûnan, û raxistin, û hestên derûnî bi hêz têne xuyakirin, pexşan jî çendî payebilind be, wê nikaribe kar û barê wênekirina hin lêkerên dastaneyî, û xeberdana bûyerên gewre, û salixdana lehengan hilgire, wek çawa şêweyê helbestê dikare.

Vê lomê em dibêjin, ku helbestê, di hunera dastanê de, salixine (rengdêr) taybetî heye; şêwe yê wê hêzdar e, ji ber ku ew bi xwe wêne û dengvedana hemî aliyên jiyanê ye, çî jiyan a tekmirov, û çî ya tevayî be. Lewre gava mirov bala xwe dide dastanê, dibîne hemî tiştên, ku ew wêne dike, hêzdar xuya dibin, digel hindê, ev hêz di avahiya dastanê de jî berz e, ji ber ku di navbera gewrebûna naverokê û şêwe yê dastanê de têkildariyeke germ heye, tirazû, kêş û dangan li gel hev û du dibestîne, û tablowekî ciwan, ku bi perrê helbestvanê hunermend tê çêkirin, numa dike, û sînvoniyeke gewre, ku tirazûwa wê, wek ya dengên rum, şûr, û lehenga ye, pêk tîne, û stiranên neteweyî jî hêzdar dike.

Ji vê pêve, helbesta dastane yekeke objektîv e, ne xweyîti ye, helbestvan, di wê de, ji xweyîtiya xwe bi dûr dikeve, di axiftinê de ne amade ye, dibe qurbana huner û lehengên xwe, û wan li pêşiya me bi dengkirin dide. Eger ew ji vî sînorê han bi derkeve, û nerînên xwe, yên taybet, pêşkêş bike, hîngê pişta xwe di rola xwe ya hunerî yal dike, û huneriya dastanê jî birîndar dike. Lê gava ji neçare, û li goreyî birêveçûna bûyeran, pêwîstiyek peyda bibe, û wî bikêşîne ber bi çaterêkekê, ku nerînên wî diviya bin, hîng serê axiftinê dide dest kesekî dîtir ji kesên dastanê, wek çawa E. Xanî jî wusa kiriye, gava xwastiye bide xuyakirin, ku divê mirov bi hişmendî li hember bûyerên jiyanê raweste, axiftin daye dest Tamedîn, da şêwran li wî mirovê, ku şandiye ba mîr, bike, û jê re diyar bike wê çawa azadkirina Memo ji girtûgehê, ji mîr bixwaze.(3)

Her û her ji helbestvanê dastanê tê xwastin, ku wek lehengên wê be, xwe bike qurbana sincên tevayî, ku kesayetiya tekmirov tê de sergirtî dimîne, da riya serkeftinê li pêş millet ronî bike.

Tevî vê jî, ev objektîviya, ku di hunera dastanê de xwe dide pêş xweyîtiya helbestvan, nikare zîrekiya wî veşêre, an wenda bike, çimkê ev zîrekî her û her di navbera hûnandina dastanê re, û bi alîkariya xeyal, rewanbêjî û şêweyê derbirina helbestvan diyar dibe.

Dastan helbesteke çîrokî ye:

Berztirîn rewşên dastanê, rewşa çîrokî ye; ango ew berhemeke xwedî mijar e, ku li ser bûyerekî, ku di heyameke cîgehî û demdarî de digere, ava dibe, û zelalkirina ramanekê armanca wê ye, û tevna wê bi xebirdanê (çîrokbêjî, Serd), salixdanê, hevpeyvînê, û monologê tê rastin.

Çîrokbêjiya dastanê li ser hinek nûçe û bûyerên dîrokî ye kevin ava dibe, lê helbestvaniya helbestvan wê dîrokê gewre dike, û kirasekî mezin, ku ji rastiye û efsaneyê peyda dibe, lêdike. Lewre Lamarûnê firansîzî ji vî cureyê hunerê re dibêje „ *Ew wêneyekî helbestî ye, zaroktiya gelan tê de numa dibe* “. Vêca em dişên bêjin: Ddastan dîrokeke, ku li ber deriyên efsaneyê hatiye lê guhdarkirin.

Dastan helbesteke lehengî ye:

Dastan ne xebirdaneke normal e, û ne jî çîrokeke xweristî ye, ji ber ku mijara wê bi alîkariya zîrekiya helbestvan tê mezinkirin û gewrekirin, ta ku heyameke efsaneyî wê ber bi xwe de dikşîne, û siha xwe dide ser lehengên wê, da ewana wek hêzdartirînên lehengan bêne xuyakirin, ku lehengên îro li hember wan gelekî biçûk û qels in. Ji ber ku ewana berhemên civakeke hêzdar bûne, çi hêza gewdeyî, çi ya sincî, û çi jî ya viyanî be.

Lehengên dastanan ji vê rewşa êdial peyda dibin, û li dij zulm û zorê serkeşiya gelên xwe dikin. Lewre ewana her û her hêzdartirîn mirov in. Gava Axîl, di IYAZA de, qêrî dike, dengê wî digheje her du leşkerên Girîk û Turwada, û tirsê dixê hundir dilên turwadiyan, û gava diçe şer û cengê, çi leheng nikarin xwe li pêş wî bigirin, û gava dest ji şer dikşîne, hevalên wî gelek tengayî û çetiniyan dibînin, û xemgîn dibin. Weha jî Ênî di INYAZA de, û Rolan di (La chanson Rolan; SIRÛDA ROLAN) de tên xuyakirin. Her weha Memê Alan, gava hêzê dide xwe, zincîrên, ku pê hatiye girêdan, ji hev û du perçe dibin, û qêrîna Erîf di MEM û ZÎN a Xanî de tirsê dixê hundir dilê mîrê Botanê.

Bi kurtahî em dikarin bêjin: Lehengên dastanê xwe didine hember her tiştên mezin û hêzdar, yên bi tirs û saw, ku gelên wan dorpêç dikin, ji ber vê yekê jî ewana, ji warên camêriyê, bêtirsîyê û dadmendiye ve, di ser mirovên din re tene xuyakirin û naskirin. Ango hemî nîrx, giyan, dîrok û serkeftinên millet di kesayetiyan xwe de dicivînin. Vê lomê millet jî ewan lehengan di dilên xwe cîwar dikin. Ma em di MEM û ZÎNê nabînin, ku hemî nişteciyên Cizîra Botanê, bi girî û şîn Memowê xwe birêdikin zamanê?!

Dastan helbesteke neteweyî ye:

Bûyerên dastanê pirê caran neteweyî nin, jiyan û rewşa miletekî bi tevayî wêne dikin. Ji bo vê jî dastan wek jînenîgariya millet e , an jî dîroka dijîtiya, ku di navbera du milletan de peyda dibê ye, milelteke ji wan serdest bûye, zulm û zorê li yê din dike, evê din jî berxwe dide, û ji bo rûmet û mafên xwe şer dike. Ev dijîti her diçe, gur dibe, û sergêr mezin dibe, hîngê lehengên neteweyî radibin, gelên xwe li derdorên xwe dicivînin, û hemî vêkra dixebitn û şer dikin, da zulm û zora li wan dibe têk biçê, û ew jî bi serkevin.

Lê diyar e, ku ev dijîti ne yekeke derûnî hundirî ye, wek çawa di helbesta şanowê de xuya dibe, lê yekeke ku di navbera du milletên ji hêlên nijad, xwîn, şaristaniyê û urf û aдетan de ji hev û du cudan in, peyda dibe. Vê lomê mirov dikare bêje ev dijîti ji bo man û nemanê ye.

Her weha dastan mîna dîroka gelan û neviyan wan tê naskirin, ji ber ku ew miletekî tev pergala, sinc û aдетên wî wêne dike, ta ku hatiye gotin “ *Gava mirov dastanekê dixwîne, hîngê ew dîroka miletekî dixwîne* “. Loma jî eger dastatên hemî milletan bêne komkirin ser hev û du, dîroka cîhanê wê jê peyda bibe.

Vêca eger mirov bixwaze Girîkên kevin nas bike, wê daxwaza xwe li nik Homîros di ILYAZA de bibîne, û eger bixwaze gewherê netewa miletekî nas bike, wê armanca xwe di dastana wî miletî de bibîne. Lewre gava Pro. Dr Qenatê Kurdo, naveroka dastana MEM û ZÎN a E. Xanî dinexîne, evê boçûna giranbiha diyar dike “*Di wê de Ehmedê Xanî wêne û şiklê jiyana Kurdan bi ensîklopîdî, yek bi yek aniye ber çavan, ewî bi rastî hal û ehwalê miletê xwe, ê belengaz, hejar, bindest û qeydkirî aniye ber çavê me.*”(4)

Lê buha û nîrxê dastanê di vî warê neteweyî sînorkirî de namîne, belê ew derbas nîrxê mirovane nemir dibe, ji ber ku lehengên wê ne tenê neteweyî nin, belê mirovane nin jî. Giyanê kê, netewa wî çi dibe bila bibe, wê nelerize, gava ILYAZA bixwîne, û bibîne Hîktor çawa xatir ji xanima xwe Endiromakê dixwaze, an bibîne Firyan çawa melûl û stûxwar xwe davêje ber nigên Axîl?!.. Giyanê kê li hember dilsojiya Tamedîn wê germ nebe?!..An kî vînê ji vîna Memo nastîne?!..

Di dastanê de tiştên gewre û matî henin:

Dastan ne tenê serkeftinên miletan tomar dike, lê digel hindê jî, wek çawa li nik pêşiyên kevnar diyar e, tîkiliyek di navbera wê û ol de heye, ji ber ku dastan di heyameke xwedî raman û baweriyên ayînî destpêkî û belengaz de ji dayikê bûye.

Di çerxên berê kevnar de, mirov belengaz bûne, zanîna wan nizim bûye, pir caran di tiştan nedighêştin, û nikarîbûn ji bo her numandeyekê sedemên hişmend bidîtana, lewre gava li pêş şirovekirina wan tiştên biyanî xwe qels didîtin, hema ew tiştan bi hêzeke veşartî û ne xuya ve girêdidan. Hino, hino ew hêz ji bo xwe kirin xweda, wek xwedayên ronahiyê, û xêrê, an xwedayên tariyê û şer.

Gava şer û ceng di navbera miletan de peyda dibûn, her miletekî ew xweda du par dikir; parek xwedayê xêrê bû, ku dida kêlek xwe, û para din xwedayê şer bû, ku dida kêlek dijminê xwe. Lê pir neçû, ewan miletan xwedayên xwe daxistin astayê mirovan, û lehengên xwe jî hildan tengên wan xwedayan, ta ku karînen ewan lehengan, mîna yên xweda, hêzdar hatin xuyakirin. Vê lomê gelek lehengên nîvxweda, remildar û şirovekarên xewnan di dastanan de cih girtine, û rê li pêş hebûna karên efsanyî dûz kirine.

Lê tevî vê jî hemî rewşên dastanê didine xuyakirin, ku hebûna karên matî di wê de ewqas ne giring e, ji ber ku dastan wek helbesteke çîrokî ye dirêj, li gel jiyana millet girêdayî ye, û ev jiyan jî çi caran ranewestiyê, her û her bi rê ve diçe, û gavên fireh di penava zanîn û hişyrbûn û çandê de davêje, û pêre jî hişê mirov fireh dibe, û di bin siha efsaneyan de dîl namîne. Lewre jî **dastanên çêkirî** hino, hino xwe ji efsaneyan rizgarkirine, wek çawa di MEM û Zîn a Xanî de diyar e.

Gava Xanî dastana xwe, li dawîya çerxa heftdehê dinivisand, ewî dîzanîbû, ku ew dem ji ya Homîros, Vircîl û helbestvanê gelêrî kurdî cudatir e, û zanîbûye ku tîgihêştin, zanîn û hişyariyê gavine fireh ber bi pêş de avêtine, û nema hişê mirovan hêmanên efsaneyî, ku di dastana MEMÊ ALAN de henin, dipejirîne, lewre ewî gelek guhertin di dastana xwe de pêk anîn, û hulm û bêhna efsaneyî, ku ji jêderê wî (Memê Alan) tê, ji dastana xwe (Mem û Zîn) bi dûr xist.

Her kesê li MEMÊ ALAN vegere, dê bibîne ku pestpêka wê efsaneyî ye, ji ber ku (Xizir); ev kesayetiya ne xuya, sê caran ber çav dibe, û evîna Memo û Zînê jî bi şeweyê efsaneyî dest pê dike, çimkê keçikên pêriyan her du evîndar cara yekemîn di xewnê de gîhandibûne hev û du, û zincîra, ku Memo pê tê girêdan, ji hev û du diqete, û wek maram dibe, dide pey Beko, û agir jî nikare Memo bişewitîne (bisotîne).Hêmanên efsaneyî di wê dastanê de gelekin, ta ku ew bi vî şeweyê efsaneyî kuta dibe.

Tevî ku Xanî xwe bi ser vê dastanê de pal dide, lê ewî hêmanên efsaneyî ji dastana MEM û ZÎNê bi dûr xistine, û bi şeweyê rêal ê xeyalî dest pê kiriye. Evîna evîndaran, û bûyerên dastanê, li nik Xanî, di kernevala Newrozê de numa dibin, û keçikên pêriyan li ba wî wenda dibin, lê rola wan dikeve destên kesayetiyeke xwedî hebûneke rêal (heyînî), ew jî pîrejineke

navê wê Hêlanê ye. Lê Xanî bi hayîbûn û guman li ber navê (Xizir), ev hêmanê efsaneyî rawestî ye, ji ber ku ev kesayetî di baweriya misilmanî de xwedî rewşeke pîroz e. Loma jî Xanî carekê evê kesayetiyê bi zibanê Tajeîn tîne zimên(5), lê wî dixê çarçeweke rêal, wek çawa ji her mirovekî rî sipî re tê gotin, careke dîtir jî wî wek hestekî evînî diyar dike.(6)

Gava Xanî vê bergehê dixê navbera efsaneyê ji hêlekê de, û tore û ramana xwe ji hêla din de, hîngê rewşekê ji rewşên çerxa xwe û ya tore û ramana gelê xwe, di wê çerxê de diyar dike, bê ku durv û şeweyê dastanê birîn bike.

Ev guhetinên me berçav kirine, ne ji xwe berê peyda dibin, lê ew berhemên birêveçûna hişyariya mirovane ne. Ji bo vê yekê dîroknivîsên tore du cureyên dastanan dinavînin. Yek ji wan **dastana kevn** e, ku berhemeke gelêrî ye, tevayê gel bi afrandina wê hevpişk in; her helbestvanekî para xwe tê de bi cih kiriye, ta ku gîhaye helbestvanê dawî, û wî jî bi zîrekiya xwe ew daye ser hev, û kuta kiriye, wek çawa Homîros ILYAZA afirandiye. Beşê din jî **dastana çêkirî** ye, ku tenê helbestvanek wê dafirine. Evî cureyî ji helbestvanê lafînî gewre Virçîlyos, ku INYAZA afirandiye, de dest pê kiriye, û di dûv re hinên dîtir hatine, wek Dantê, Ronsar, Hogo, Mêlton, Firdewsî, Xanî , û hwd ...

Avahiya Dastanê:

Her celebekî toreyî şeweyekî taybet û hin hêmanên hunerî hen in, ku gelekî pêwîste haya daner ji wan hebe, da di kar û berhema xwe de rast biçe, û pêre huneriya wê berhemê, bê kêmasiyên hunerî, biparêze.

Vêca eger em bîne warê hunera dastane, û hêmanên wê bipelînin, em dê hebûna du cureyên yekîtiyê, di vê penavê de, pêwîst û diva bibînin:

1. Yekîtiya hûnandinê (daneriyê): Ev cure, bi yekîtiya karê toreyî û hunerî tête xuyakirin; ango divê dastanê bûyerekî navend hebe, hemî bûyerên dîtir li derdora wî bigerin, wek çawa bûyerên ILYAZA Homîros li derdora cenga Turwada, û yên INYAZA Virçîlyos li derdora avakirina bajarê Romayê, û yên MEM û ZÎNê li derdora evîna her du evîndaran digerin, û wî bûyerê navend tewaw dikin.

2. Yekîtiya avahiyê: Li gor pêdiviyên vê yekîtiyê, divê dastanê lehengek hebe, bûyerên wê bi wî ve girêdayî bin, û li gor dûzaneke xweristî, lê bê dirêjkirinên bê nîrx, bi rê ve biçin. Lê eger wênekirina bûyeran, hin caran, dirêjkirina xeberdaneke hunerî xwedî nîrxên ciwan pêwîst bibîne, divê helbestvan dest jê bera nede, lê bîyî ji hundirê mijara xwe bi derkeve, divê wan, bi dirêjahî, salix bide. Wek çawa Homîros hevaljiyana Axîl, an şerê navbera Axîl û Hiktor, û Xanî jî her du evîndar, salix dane.

Lê divê dastanê, wek şanowê, hinek beşên din hebin, da karibe evan her du cureyên yekîtiyê serast biparêze, ew beşan jî ev in:

1. Pêşkêşkirin: Divê bîhna oleweriyê ji vî beşê hanê were, eger helbestvanê dastanê ne xwedabwer be, hîngê ew li pêş xwedayên çêkirî, xwe stûxwar û melûl dike, û bangê li wan dike, lê eger ew xwedabwer be, destên xwe li pêş xweda vedike. Her du jî pesna xwedayê xwe didin, hêzê û alîkariyê jê dixwazin, da karibin vî karê xwe yê hunerî tewaw bikin. Ji vê pê ve hêdî, hêdî dest bi xeberdana bûyerên dastanê dikin.

2. Bûyerên dastanê: Dastan tabloweke, ku jiyan bi bûyer û rêveçûna xwe ve tê de xuya dibe. Vê lomê hêmanê nişkaviyê tê de xurt e. Nişkavî jî ew tişt, an bûyerê ku mirov ne bendewarê wî ye, lê ji nişkave peyda dibe, û guhertinan di rêveçûna bûyeran de peyda dike, wek çawa Axîl ji nişkave dixeyîde, û ziyana vê helwestê dighêje hevalên wî, û Bekirê dergevan ji nişkave dikeve nava bûyerên dastana Xanî.

3. Girêk: Her berhemeke çîrokî xalekek heye, bûyerên çîrokê li nik wê germ dibin, li hev û du tîne badan. Ev xalek çav, guh û hişên xweneran ber bi xwe de dikşîne, û ewana dipirsin:

Kînga û çawa sergêr wê çareser bibin?. Ev xalek bi navê girêka çîrokê tê navandin. Ew jî bilindtirîn pileya hunerî ya çîrokê ye.

4. Çareserî: beşê dawî yê çîrokê çareserkirina girêkê ye. Li vir jî hemî helewstên, ku di çîrokê de hene, ji hev û du vediqetin, û hemî sergêr çareser dibin, û her tiştek bi hêz ber bi dawiyê de diçe, wek çawa Men û Zînê ji ya xwe namînin, destên xwe ji evînê sar nakin, û li goreyî ramana Xanî, ya tesewufî, li wê dinyaya din digihêjin hev û du.

Durvê hunerî yê dastana MEM û ZÎNê

Gelek nivîsevanan naveroka dastana MEM û ZÎN a helbestvanê mezin E. Xanî dane ber xwe, nerîn û baweriyên wî mirovî, kêr - zêde diyarkirine. Lê durvê wê, tevî ku balkêş e jî, pirên wan nivîsevanan bala xwe nedane wî durvê hunerî.

Divê ji bîra neçe, ku durvê hunerî û naverokê, bi carekê, ji hev û du bi dûr nakevin, çimkê têkildariya herduwan li gel hev û du, wek ya giyan li gel gewde ye, hêç ji hev û du naqetin, ji ber ku gewde bê giyan mirî ye, jiyan tê de nîne. Arnst Fîşîr dibêje: “ *Eger em bala xwe, tenê , bidin naverokê, û durv jî li pileya duduwa deynin, hîngê em karekî neyî hişmend dîkin, çimkê huner, bi xwe, durv kirin e; huner durvê tiştan didiyê, û tenê durv her aferîneke dike karekî hunerî. Durv ji bo huner û jiyanê rîstekî gelekî pêwîst e, mercê serkeftin an binkeftina her aferîneke hunerî durvê wê ye, ji ber ku durv, di qelsbûn an hêzbûna wê aferîna hunerî de, roleke giring heye*”(7).

Avakirina çîrokbêjiyê yekîtiyeke hevgerêdayî heye, bi carekê nayê jihevexistin, hemî beşên wê avahiyê vêkra, di wênekirin û birêveçûna bûyeran de, hevkar in, û ji bo naverokê têne xebitandin.

Lê tevî vê jî, rexnegir û lêkolînvan, ji neçare, durvê hunerî û naverokê, ji hev û du, du beş dîkin, da karibin herduwan bidin ber ronahiya ravekirinê. Ji ber vê yekê, em jî li vir ji neçare di wê riyê de dimînin.

Gava mirov MEM û ZÎN a Xanî dixwîne, pehlewaniyeke payebilind di têknîka avahiya wê, û şeweyê derbirinê de dibîne. Ev pehlewani jî di navbera gîlek diyardeyên hunerî re numa dibe, mîna zindiyê nerm, ku deziyên bûyer tê de dilivin, hêzeke balkêş, ku wêneyên derûnî û ramanî yên mirovan pêre diherikin, ciwanî û germiya rengan, rewneqa wêneyan, û rindiya wekhevîkirinê (teşbîh) hunerî, ku di navbera zîmanekî zîz û bi hêmanên helbestiyê avis re xuya dibin.

Çarçewa gelemper a dastana Mem û Zînê:

Ev çîrok, wek dastaneke helbestî, Xanî şeweyê wê ji zargotina kurdî wergirtiye, û xistiye durvekî helbestî gelekî hêzdar, û lihevhatî, ku bi rîsta mesnewî ava bûye. Çarçewa gelemper a dastanê ji ya hunera dastana Rojhilatê bi dûr nakeve.

Hemî dastanên Rojhilatê, ji ŞAHNAME ya Firdewsî de bigir, bi pêşgotîneke, ku tê de axiftin bi xweda û pêximber re dibe, dest pê dîkin, di dûv re jî helbestvan hemî beşên dastanê li gel hev û du girêdide, da derbas hundirê bûyeran bibe, û paşê dest bi xebardana wan bûyeran dike, û bi pendekê an şîreteke, ku ji bûyeran, an ji dastanê tev, tê wergirtin, dastana xwe kuta dike.

Xanî, di dastana xwe de, ji vî rêbazê han bi derneketiye. Hemî beşên wê bi vî awayî bi serî kirine. Dastan, li gel wî, bi navê xweda dest pê dike:

Sername yê namê namê Ellah.

Bê namê wî na temam e, wellah.(8)

Pêşgotina dastanê, li gel Xanî, li ser şeş beşên, ku bi 286 malikan dagirtîne, hatiye raxistin. Xanî tê de pesna xweda û karînen wî, û pesna pêximber dide, û di dûv re jî nerînen xwe di dinyayê û jiyane de diyar dike, û derbas rewş û halê milletê xwe dibe, wek pêşrewê ramanbîr rêgayên çareserkirina doza wî nîşan dike, û hino, hino rê li pêş xwe dûz dike, da derbas hundirê bûyerên dastanê bibe, loma jî wêneyê mîrê Botanê pêşkêş dike, û di nav re derbas ba kesayetiyên din dibe, her yekî ji wan bi pênasîneke kurt, di navbera hinek malikan re, pêşkêş dike, di dûv re jî bûyer û beşên dastanê diherikin, û bi encamên ku ramana Xanî numa dikin, kuta dibin. Ev çarçewa gelemper (Pêşgotin, rêdûzkirin, bûyer, û encam) ne tenê derdora dastanê bi tevayî digre, lê her beşekî wê jî hembêz dike.

Di pêşgotinê beşan de, pirîcar hinek malik tên, ku Xanî tê de li ser rojhilatî û rojavabûnê, an jî li ser karînen xweda bo afrandina dinyayê, daxife, wek vê pêşgotina beşekî:

Xellaqê cîhan ji feydê fitret.

Hey - atê felek bi wechê qudret.

Bê qalib û bê muhît û miqyas.

Bê alet û bê muşîr û miqras.

Ev çende muezzem u mudewwer.

Ev renga musnnei û mukerrer.

Înane bi mei-reda wucodê.

Kêşane bi menzera şuhodê.

Hikmet ew e ev hemî li kar in.

Hindek bi peya û hin siwar in.(9)

Hin caran jî, li gel Xanî, wek çawa di hemî toreyên rojhilatê de, nemaze ya erebî, di pêşgotinê de, pesna şûnmayên dilberê, an jî pesna meye tê gotin, wek vê pêşgotinê:

Saqî tu ji xwedê keremke.

Yek cur - eyê mey di cam cemke.(10)

Carcaran jî beşên dastanê, bi hin destpêkên folklorî dest pê dikin, û di dû re jî rêdûzkirin tê, lê di navbera şeweyekî helbestî hunerî ciwan re, ku xwener ji cîhana helbestî bi dûr naxe.

Xanî, di vî şeweyî de, gelekî jîr û jêhatî ye, bi destên xwenerê xwe digire, wî dibe nava bûyeran, an jî wî bi bûyeran re dimeşîne, ew bûyerên, ku xwener bi boneya encama beşê çûye û pêşgotina beşê din, jê bi dûr de ketibû.

Xanî ne tenê bûyeran pêşkêş dike, û dide me, lê nerîn, bawerî û ramanên xwe jî tev li bûyeran siwar dike, bêtî ku me ji germiya bûyer û lihehatîneke hestewrî pêre, bi dûr de bixe.

Dawiya beşan jî pirîcar wek pendekê, an şîreteke tê, ew pend ji metelokên gelêrî hatiye wergirtin, an jî hin metelokên gelêrî, ku niho hene, jê hatine wergirtin. Ev yeka, careke din, têkiliyên Xanî li gel aferînen gelêrî diçespîne.

Hêmanên hunerî:

Hêjayî gotinê ye em bibêjin, her çîrokek, an romanek xwe bi ser hinek hêmanên hunerî de pal dide, serkeftina çîroknivîs jî ne tenê bi hebûna wan, lê bi cihgirtina wan ve jî girêdayî ye.

1. Cîgeh:

Ev hêmanekî girin e, ji hêmanên çîrokbêjiyê, ku bûyer tê de pêk tên, û mirovên (kesayet) çîrokê tê de dilivin. Çimkê ji her bûyereki re cîgehek divê, û ew li gel nîr , rewş û adetên wî cîgehî girêdayî ye. Ev yeka heyameke zindî di çîrokê de, peyda dike, û hundirê wê ye derûnî

dewlemend dike. Ev hêman, di çîrokê de, rola tablowan di şanowê de dilîze, ji ber ku tiştêkî xuya ye, berbiçav e, ji bo xeyalê xwener alîkar e.

Cîgeh, bi wêneyê xwe yê berbiçav, û urf û adetên mirovên, ku tê de dijîn, û têkiliyên wan mirovan digel hev û du, roleke sereke di çîrokê de dilîze, ku naveroka wê, çi civakî û çi konevanî (polîtîkî) numa dike. Lê tiştê herî giring ew e, ku divê cîgeh û hêmanên dîtir di çîrokê de lihevhatî bin. Çi gava çîroknivîs cîgeh ji bo çîrokê bike destpêk, û di dûv re bûyer û kesayetiyên wêne bike, an cîgeh di navbera çîrokê re, an di navbera bûyeran re, an jî di navbera wênekirina kesayetiyên çîrokê re, salix bide. Ev yeka kenga be, û di çîrokê de li kû derê be, bê wênekirina heyama tevayî nabe, pênasîna vê heyamê zor giring e, da xwener her tişt û nîrên, ku li derdora bûyeran hene, binase.

Bûyerên dastana Mem û Zînê, li nik xanî, li Cizîra Botan dest pê dikn. Hibijartina vî cîgehî ji bo vê dastanê nîşana serkeftina hunerî ye, ji ber ku gelek girêdanên bi rewneq û ciwan di navbera sirûştê Cizîrê û evîna her du evîndaran de hene. Surûştê Botanê, bi kohiyên xwe yên bilind, û daristanên xwe yên ku nigan berdidine çemê Diclê, û gulşenên xwe yên rengareng, û payebilindiya Botanê di dîroka Kurdistanê de, ji bo jidayikbûna evîna her du evîndaran (Mem û Zînê) cîgehekî hêja ye.

Cîgeh, di dastanê de, bi destpêka bûyeran re xuya dibe, lê tiştê hêjayî gotinê ew e, ku Xanî ciwaniya cîgeh di şênayîyê de dibîne; ango cîgeh ne tenê tablowekî sirûştî yî qeşeng e, ne tenê çol û beriya fireh e, belê ew dikare ciwaniya xwe ji hebûna mirovane werbigire, vê lomê jî helbestvanê me dibêje:

Sehra û çîmen dikirne mesken.

Beyda û dîmen dikirne gulşen.(11)

Sehra û beyda, her dû peyvîne erebî ne, wateya wan çol û beriya bê zevî û bê av e, lê belavbûna mirovan li wê çolê, wê dike gulşeneke ciwan û rengareng. Dîsan Xanî dibêje:

Rabûneve xanim û xewatîn.

Wan jî tijî gul kirin besatîn.(12)

Ev her du malikên jorîn didine xuyakirin, ku cîgeh bê hebûna mirovane, bê nirx dimîne, hebûna mirovane dişê çolê jî bixemilîne û bikenîne, û gulşen jî çendî qeşeng bin, lê hebûna mirovane wan hê ciwantir dike.

Her weha tê xuyakirin ku Xanî ji bo perwerdeya miletperweriyê keysan dafirîne. Loma jî gava hêlîna evîna evîndaran û cîgehê bûyeran silix dide, evan girêdanên di navbera mirov û cîgeh de peyda dike, pêre jî hejêkirina cîgeh û ya welêt di dil û derûna mirov de germ dike, û rola helbestvanên sirûştê di warê miletperweriyê de teqez dike.

Cîgeh, li nik Xanî, ne tenê ev rola ramanî heye, belê ewî roleke hunerî giring jî heye. Vê lomê gava mîr diçe nêçîrê, Xanî bi awayekî rê dûz dike, ku karibe girêdanê di navber hestê mirov / xwener û heyama nêçîrê de peyda bike:

Her koh ji rengê torê Mûsa.

Ji enwar tecelliyê tepîsa.

Her nehr ji rengê ejdeha bû.

Her sebze bi mui-cûzan esa bû.

Her dar ji feydê nûbuharî.

Têk şui-le dida ji nûr barî.

Her gul ji mîsalî ateşê tor.

Yek meş-ele bê qusûr û nor.

Her murx seher bi xwe kelîmek.

Her totî û qumriyek nedîmek..

Her nexil neda kunende her gah.

Teşbîh şecer, digo: Ena Ellah.

Xergoş û xezal û gur û aho.

*Ew qaz û guling û gebik û tîho.
Ker ker diçêrin li koh û deştan.
Ref ref difirin di nêv beheştan.*(13)

Xanî bi vî awayî cîgehê nêçîrê salix dide, û tîne bîra me, ku armanca û mebesta mîr û began ji nêçîrê ne tenê kuştin û girtina perendan û lawira ne, lê seyran û ger e jî. Vê lomê tu dibînî ev malikên jorîn me dibine deştan û kohiyan, û me li nav gulşen û daristanan digêrin. Ev yeka dide xuyakirin ku cîgeh li nik xanî karmendiyeke derûnî jî heye, ji ber vê jî ev her du malikên jêrîn zindana, ku Mem avêtine binê wê, salix didin, bêhna mirov teng dikin:

*Havêtine çalekê bi zarî.
Teşbîh bi gorê teng û tarî.
Mekrûh wekî dehanê ejder.
Menkûr wekî Nekîr û Mûnker.*(14)

2. Dem:

Gava Xanî xunceyên evîna Memo û Zîne di cejana Newrozê de dipişkivîne, hîngê dilê xwe dide gelê xwe, û vî gelê bindest, tev êş û kovanan, di dilê xwe dicivîne. Lê rola demê, ya hunerî, di dastanê de ne tenê ji vê yekê peyda dibe.

Dem tevgerê jî di dastan û çîrokan de peyda dike, loma jî çendî bûyer bi hêsanî û zelal bi demê re biherikin, ewqas çîrok ber bi pileyeke hunerî ye payebilind de hildikşe.

Pşî 286 malikan, bûyerên dastanê, li nik Xanî, dest pê dikin, ew jî destpêkeke hêdî ye, ku dem tê de diwaroj e; angî bûyer hê nebûye. Helbestvan bangê li meyger dike, da berdaxeke meye bide wî:

*Saqî bike cam asmanî.
Raha weko rûh cawîdanî.*(15)

Ev destpêk li dirêjahiya 76 malikan hatiye raxistin, û dem jî tê de mande ye (diwaroj), rê li pêş salixdana bûyeran dîz dike, pêre jî tê xuyakirin, ku Xanî tenê xwe ji gotin û nivisandina çîrokê re amade dike, lê dixwaze xwener jî têxe pergala (hal) derûnî, ku jê re alîkar be, da karibe lê guhdarî ke, û bûyeran, bi hêsanî, werbigire; yanê dixwaze xwener jî ji bo guhadakirin û xwendina çîrokê amade bike. Ji bo vê jî pêşî egerên hîlbijartina çîroka evîna Memo û Zîne diyar dike, da xweneran bixê hundir pergala her du evîndaran:

*Dilber li Memê bikin girînê.
Aşiq bikenin bi derdê Zîne.*(16)

Angî dilên dilberan biqîçqîçin, û ji bo Memo bigrîn, û kesên şeyda ji dilsotiya xwe ji bo Zîne bikenin.

Ev her du lêker (bikin girînê û bikenin) diyar dikin, ku bûyer hê nebûye, ji ber ku her du jî mandeyî ne. Lêkerên mandeyî tevgerê di çîrokan de sist dikin, an ber bi nebûnê de didin, û pileya huneriya wan nizim dikin, lê ev ziyan negîhaye dastana Xanî, ji ber ku ew, li vir hê jî çîrokê nanivîsîne, lê xwener amade dike, da çîroka, ku dê binivîsîne, biwîne, û têbigihîne. Ev yeka meraqa guhdarkirin û xwendina çîrokê li xwener germ dike.

Angî Xanî nerîneke taybet li demê dinere, ku dem, li ba wî, roleke agahî dilîze, da girêdanê; têkildariyê di navbera çîrokê û xwener de peyda bike. Lê gava dest bi çîrokê dike, ewê li şeweyê vegerîne siwar dike, û dem ber bi paş de dizêvire, vê lomê jî lêkerên buhêrekî bikar tîne, û kesayetiyên çîrokê yeko, yeko bi vî şeweyê buhêrekî salix dide, wek nimûne:

*Ku padişahê zemanê sabiq.
Rabû di hikometa xwe faiq.*(17)

Çîrok, li nik Xanî, bi salixdana kesayetiyên dest pê dike. Ev salixdan jî di navbera demeke buhêrekî re ye, û pêre jî girêdaneke hunerî hêzdar di navbera pêşgotinê û çîrokê de tê girêdan, ji ber ku çawa dem di pêşgotinê de hêdî bûye, wisa jî li destpêkê hê hêdî dom dike.

Xanî, bi vê yekê, ji alîkî de xwener bi hêsanî dixwe hundir bûyeran, û ji aliyê din de jî paşeroja kesayetiyên çîrokê numaye dike, û rê li pêş birêvebirina wan dîz dike. Ji ber van xalan, dem di dastana Mem û Zînê de demeke dirêj xuya dibe. Ev yekê du tiştan êşkere dike; yek ji wan hebûna çîrokê, û nav û evîna her du evîndaran beriya jidayikbûna Xanî ye, û yê din ew e, ku Xanî ji dirêj û kelepûra gelê xwe îlhamê werdigire.

3. Bûyer:

Bûyer hêmanekî giring e, ku çîrok bê wî ne çîrok e. Hemî hêmanên çîrokê yên dîtir vêkra dixebitin, da jêre bibin karmend. Ev hêman, di bingeha xwe de, pir girêk e, çimkî her lêkerek di hundirê xwe de pir lêkerên din dicivîne, û ji wan hemiyan peyda dibe.

Xanî bûyêr dastana Mem û Zînê bi awayekî teqlîdî yê naskirî ava dike; angê bûyer di sê qunaxan re derbas dibe, ew jî destpêk, navend û dawî ne,

Li destpêkê em pê hay dibin, ku dem buhar e, xelkên Cizîra Botan xwe amade dikin, da sibehê ji bajar û gundan bi derkevin, biçin kohê û deştan, seyrên û kernevalan bikin, ji ber ku roj 21ê avdarê; cejna Newrozê ye. Sitiye û Zînê; her du xûşkên mîrê Botanê, cilên mêran li xwe dikin, da karibin serbest tev li wan bibin, û her yek ji xwe re xortekî layiq vebêre. Tajeîn û Memo jî cilên jinan, li xwe dikin, da tev li jinan bibin, û wan her du keçikên, ku dengvedana çelengiya wan li tevayê Cizîrê bijale (belav) bûye, bibînin. Li vegerê her çar pêrgî hev û du dibin, û ji dest bandûra ciwaniya keçikan, her du hevdest Tajeîn û Memo ji hiş dikevin, hema her du xûşk, bi lez û bê ku wan nas bikin, nigînen xwe bi yê wan diguherin, û diçine malê. Pişt re her du xort bi xwe hay dibin, ku razekê (Sîr) dil û derûna wan lerizandiye, û li hember evê rewşa xwe mat dibin, bê ku haya wan ji nigînen, ku di tiliyên wan hebe, vedigerin malê. Vêca her çar bi hevdiarî û hevnasîne mijûl dibin. Pîrejinek, ku di seraya mîr de karmendiya Sitiye û Zînê dike, dibe alîkar, û wan bi hev û du dide naskirin.

Tajeîn Sitiye ji xwe dixwaze, û mîr wê daxwazê dipejirîne, û daweteke bi nav û deng ji wan re çê dike. Lê Memo poşman vedigerîne, loma jî ew û Zînê wek du evîndarên ku ji hev û du dûr in, di rûnê evîn û hestên xwe de diqewirin, û bi agirê wê disotin, û rojên wan bi giranî têper dibin.

Bûyer, li navendê, bi rê ve diçe, û astengên pir girêkî û dijwar dikevin pêş Memo û Zînê. Bekir; dergevanê mîr, wan astengan hêzdartir dike, û her diçe pîf agirê neqenciye dike, û wî gur dike, dilê mîr, bi vir û vûtan, tije kîn dike, ta ku mîr Memo davêje hundirê zindana ker, teng û tarî.

Tajeîn û her du birayên wî, Erîf û Çeko, dost û hogiran li dora xwe dicivînin, û diçin ba mîr, rizgariya Memo dixwazin, eger mîr bi ya wan neke, dê bi hêza şûran wî ji zindanê bi derxin. Mîr li gor nerîn û boçûna Beko, dest davêje dek û pilanan; soza rizgarkirina Memo dide wan. Lê soza xwe bi cih nayîne.

Li dawiyê Beko pilanên xwe yên qerêj didomîne, şewran li mîr dike, ku gîşkan vêkra bikuje, jehrê bide Tajeîn û birayên wî, û destûrê bide Zînê, da seredana Memo bike, hîngê ne Memo, û ne jî Zîn, nikarin xwe bigirin, hevdiarîna wan dê wan her duwan bikuje.

Tevî ku mîr dizane ev pêşniyara Beko gelekî qerêj e, lê birê wê ye duwem bikarîne. Zîn xwe dixemilîne, û gelek jinên Cizîrê li pey wê bi derdikevin, û diçin zindana, ku Memo tê de ye, lê beriya bighêninê, dergevanê zindanê tê, û nûçeya mirina Memo bi xwe re tîne, ew nûçe wek birûskeke li guhên Zînê dikeve. Tajeîn dibihse, û bi hêrs û xeyd diçe, Beko dikuje, lê gava ev nûçe digihêne mîr, ew tê û Tajeîn digre û girê dide.

Rojekê di dû re, xelkê Cizîrê hemî, bi girî û şîn, li pey termê Memo diçim goristanê, û wî di gorê de datînin. Zîn dighe gorê, û ketineke bê rabûn bi ser de dikeve, vêca gorê careke din vedikin, û Zînê jî tê de li kêlek Memo dirêj dikin.

Ev in her sê qunaxên, ku bûyer, di dastanê de, tê re derbas dibe, her yek ji wan bûyer dighêne ya dîtir, û her sê jî wî bi rê ve dibin. Bi hebûna evan her sê qunaxan, bûyer yekîtiya hunerî distîne, û ji nûçeyan cuda dibe.

4.Wate:

Lê gelo ev birêveçûna, ku bûyeran di sê qunaxan re derbas dike, û yekîtiya hunerî jêre peyda dike, dikare, bûyerekî lihevhatî wêne bike?! Em dibêjin: Na, nikare, çimkê bûyer bi xwe wênekêşîya kesayetîyeke di kar de ye, ew kar jî bê wate nabe.

Lê hêç ne raste, ku wate bi ser bûyer de bête pîne kirin, belê divê ew ji hundirê bûyer bê, ne ji dervayê wî, ango ev hêman hêç ji bûyer naqete, ji ber ku her sê hêmanên bûyer; lêker, kirar û wate yekîtiyeke nîşankirî ji bo wî peyda dikin. Eger lêker û kirar bê wate bin, bê nîrx jî dimînin.

Ev boçûnên jorîn pirsekê li ber me datînin. Gelo dastana MEM û ZÎNê wate heye, an na?. Ger heye, ew wate çî ye?.

Xanî ev dastan di demeke, ku bûyerên germ û mezin li Kurdisatnê diqewimîn de, afirandiye. Di hundirê Kurdistanê de gelek birînên kûr vebûbûn, maka hemiyar jî perçebûna mînişînên Kurd bû, ku bûbû sedema sereke ji sedemên dubêşkirina welêt li navbera Osmaniyan û Sefewiyan, ser ax û bin axa wê di destên dijminan de bû, mîrên kurd jî, her yek li serê xwe siwar bûbû, û guhên xwe nedidan deng û bangên welathezan, û gelê xwe perîşan û bindestên dijmin hêştibûn.

Di ewan nîrên teng û dijwar de, Xanî sala 1695ê ev dastan nivisandiye. Gava em li wê vedigerin em dibînin, ku Xanî di navbera her du kesayetîyan de hevgirêdanekê peyda dike, Sitiye û Zînê, Tamedîn û Memo, mîr û Beko. Ev yeka heya dawîya dastanê berdewame, çî bûyerên qewinîne, (zewaca Tamedîn û Sitiyê, zîndankirina Memo....) her çûne girêbenda navbera wan xurt kirine, ta ku li dawiyê guropa Tamedîn û Memo bi ser dikeve, û ya mîr, bi kuştina Beko qels û jar dibe. Livandina kesayetiyên dastanê bi vî awayî, ne ji xwe berê wer bûye, awayê vê livandinê diyar dike, ku Xanî xwastiye bibêje: Bê yekîti û hevgirtin, serkeftin nîne.

Ji hêleke dîtir ve, me dîtibû, ku mîr bi carekê guhên xwe nebabûne gazin û nalînên xûşka xwe Zînê, lê guhên wî her li pêş şêwrên dergevanê wî vekiribûn. Xanî xwastiye şêweyê karbidestîya wê demê, di navbera van tîkîlya re bide xuyakirin, û nebûna sergêrên gelê kurd di hiş û xewnên mîran de, diyar bike.

Ev wate ji hundirê dastana MEM û ZÎNê tê wergirtin, û dide xuyakirin, ku lêker û kirar; ango bûyer û kesayetiyên çîrokê jêre karmend bûne, û pêre jî avahiya hunerî ya dastanê dighêne astaykî bilind.

5. Kesayetiyên dastanê:

Eger em bîne hêla kesayetiyên dastanê, em dê bibînin ew kesayetîyan yekser derbas hundirê bûyeran nabin. Helbestvan rê li pêş derbasbûna wan bi pêşgotîneke kurt dûz dike, ew rêdûzîkirin jî bi navê wî kesî dest pê dike, û di dû re, Xanî rewş û halê wî diyar dike, û wêneyê wî dikole. Bi vî awayî ew kesayetî derbas nav bûyeran dibe, da bi hêrs û bê alîkariya helbestvan, xwe bi xwe numa bike.

Her du keçik, Sitiye û Zînê, wek hev in, hevxûşk in, ji malbata mîr in, û çeleng in, lê kîjan wê ber bi navenda bûyeran de biçe, bibe lehenga çîrokê?. Helbestvan bersivê nade: Rê dide her

duwan, lê yek ji wan tê pêş, û li gel bûyer hino, hino mezin dibe, û tîrêjan ber bi xwe de dişîne. Me dîtibû ew her du, bi cilên mêran, ji vestîvala Newrozê vedigeriyan, û nîşanên evîne li wan her duwan diyar bûbûn.

Hêlan a pîr tê ba wan, nigînan di tiliyên wan de dibîne, nigînan diwaze, da xwediyên wan nas bike. Li vir rê ber bi sayîbûne de diçe, û nîşanên hundirê kesayetiyan ber bi ronahiyê de diçin:

Hazir Sîtiyê nigîn deranî.

Da dest ecûzeya zemanî.

Zînê wehe gote heyzebûnê:

Mîn dil bûye werteyek ji xwînê.

Gava weko werte tête coşî.

Weqtê ku dîkit bîkit xuroşî.

Teskîn dîkit ev nigîn dilê jar.

Dem dem ku didem di çêsmê xwînbar.

Zîhar eger dibey nigînê.

Zû bîneve bo me dil hezînê.

Lewre bi wê ye me sebr û saman.

Ew bo min xatma Silêman.(18)

Ev malikên jorîn didine xuyakirin, ku Zîn xwe têvedide navenda bûyeran. Li hêla din herdu evîndarên şeyda: Memo û Tajedîn, jî pergaleke bê tebat dijîn, û ew pîrejin tê ba wan, nigînan ji wan jî dixwaze. Ma gelo kîjan wê xwe têvede navenda bûyeran?!. Ne kelbestvan, lê ev malikên jêrîn bersivê didin:

Tajdîn nigîn ji dest deranî.

Da dest ecûzeya zemanî.

Mem tê fikirî ku bê nigînê.

Kengê diketin medar û jînê.

Go: Daye tu min bidêre meizûr

Kî canî didet ji dest xwe destûr?!.

Ev xateme isme, ger tilsime.

Mîn can ew e, qalibê mi cisme.

Ey daye tu qasidê hebîbî.

Bê şubhet li derdê min tebîbî.

Sedeqe serê zîlcemal Zînê.

Mestîne ji destê min nigînê.(19)

Ev xalek, ji bo birêvebirina hundirî ya kesayetiya Memo, û bestandina wî li gel bandûrên derveyî û bûyeran, bûye destpêk, da ev kesayetî hino, hino mezin bibe, û di navbera hukariyan û perlêxistina hunermendê gewre re bête ser hev, helbestvanê hunermend, ê ku hunera xwe û hemî tiştên der û hundirê cîhana lehengê xwe, bi dest xwe xistine, tiliya xwe, bi hêz daye ser alavên xwe yên hunerî, da ew kesayetî ji navbera komên bandûran, bi hêz derbas navenda lehengiyê bibe.

Bi vî awayî kesayetiya Memo, li gel bûyer bi rê ve diçe ; angî kesayetiyeke venîştî ye, bi liv e, hino, hino mezin dibe, û ber bi pêş de diçe.

Wênêkirina Kesayetiya Beko, li hember ya Memo û Zînê, tê guhertin, û dighêje astayê karekî gîştî ji bo wênêkirina kesayetiyeke berz, xwedî rola xwe ya dîrokî wek nûnerê hêzên neqenc. Beko, angî Bekir, xêzek ji bo xwe nîşankiriye, û her çûye, berxwe daye, ku ji wê xêzê bi dernekeve, ta hemî armanc û mebestên xwe bi cih tîne.

Hewesa Xanî jî ew e, ku evê kesayetiye wek sîmbola neqencyê wêne bike, ji ber vê jî ewî rê jê re vekiriye, da hemî dek û pîlanên xwe bikar bîne, da girêbendên, ku di navbera wî mîr de hene, bîne xuyakirin.

Weha jî Xanî kesayetiya mîr berbiçav dike, û hevalbendiya wî û Bekowê dergevan li gel hev û du girê dide, ta digihîne astaya, ku nema her du jî dikarin dest ji têtikiliyên hevbeş bikişînin, çimkê mîr her tim hewcedarên mirovên mîna Beko ne :

Her çend Bekir weled zîna ye.

Aşê me bi wî bi fetl û baye.

Ev Zumre ku zalim û ewan in.

Sûbaşî û şehne û dergevan in.

Aşêd me zaliman digêrin.

Dexlêd me zaliman dihêrin.(20)

Eger Xanî, ji vê yekê nerîneke taybet, ku bedkariya dema wî diyar dike, heye, bê guman ew bi vê yekê, me bi paşeroja vê hevalbendiya qerêj jî haydar dike, ku wê astengan li pêş evîna Memo û Zînê peyda bike.(21).

Tevna zimanewanî ya dastanê

Eger em bêne hêla tevna zimanewanî, em dê bibînin, Xanî ewê bi alavên derbirina hunerî ye payebilîb li gurd aniye. Alavên wî hin caran çîrokbêjî ye (xeberdan) û hin caran salixdan e, û carcaran hevpevîn û axiftina ezîtî hundirî ye (monolog). Ew hemî jî li milên zimanekî zîz, ku karînen Xanî yên zimanewanî berbiçav dike, siwar dibin.

1. Çîrokbêjî (xeberdan) :

Çîrokbêjî hêmanekî giring e, di tevna dastanê û çîrokê de xwedî roleke payebilind e, ji ber ku bûyer ji wêneyê heyînî diguhêre wêneyê zimanewanî yê hunerî. Karê çîrokbêjiyê ew e, ku karibe alavên axiftina hunerî, di dest xwe de, bike alîkar, da hişê xwener têxe pergaleke nîşankirî, ji bo karibe di naveroka ciwan, wek çawa nivîsevan dixwaze, bigihêne.

Ji bo pêkanîna vê daxwazê, divê nivîsevan, di avakirina durvê derbirina wê naveroka ciwan de, ya ku di hişê xwe de civandiye, divê bi karekî gelekî mezin rabe. Ji ber vê yekê, çîrokbêjî rola xwe ya giring distîne.

Çîrokbêjiyê gelek cure hene, wek xeberdana ezîtî, ku nivîsevan tê de bernavê ezîtî bikar tîne, an jî xeberdanê dide dest çîrokbêjekî. Ev cure hêsantirîn rêgayên xeberdana bûyerên çîrokê ye, lê kêmasiyên xwe jî hene, çimkê hin caran xwendevan, û belkî rexnegir jî, vî cûrî wek jînenîgariya nivîsevan dibînin.

Cureyekî din heye jê re tê gotin (rêgaya bîranînan). Nivîsevan li vir jî bernavê ezîtî bikar tîne, û bi zibanê lehengê çîrokê daxife, û ji her bîranînekê re dîrokekê datîne. Nivîsevan, di vî cureyî de, lêkerên buhêrekî, ku di nav wan re bûyerên çîrokê numa dibin, bikar tîne.

Cureyê sêyem, ku jê re tê gotin (rêgaya nameyan), nivîsevan tê de sudê ji nameyên, ku di navbera lehengên çîrokê de hene, werdigire, û kesayetiyên wê û sergêrên wan û heyama gelemper ya çîrokê numa dike.

Lê cureyê herî bi nav û deng, ku Xanî jî di dastana xwe de bikar aniye, xeberdana yekser e, ku jê re tê gotin (rêgaya dastanî). Nivîsevan, di vî cureyî de, bernavê nediyar bi kar tîne. Kar û barê wî mîna karê dîroknivîsa ye, bûyeran li pey hev û du xeber dide, kesayetiyên pêşkêş dike, bizavên wan şirove dike, ta ew bûyan digihênin dawiyê.

Hêjayî gotinê ye, em bibêjin, nivîsevan, di vî cureyî de, hêza xwe nade ser kesayetiyên çîrokê, ji ber ku zanîna wî bi wan ji ya wan xwe bi xwe ne pirtir e. Loma jî ew çîrokê ji dûr de xeber dide, û bûyer û kesayetiyên ji derve de salix dike, tenê tiştên numa, wek azadî, têkilî û encamên wan xeber dide, lê wateyên, ku di paş wan tiştan de hene, ji xwener re dihêle, da bi ew bi xwe têbigihêne.

Xanî, ji destpêka dastana xwe de, vî cureyê xeberdanê bikar tîne. Eger mirov lê vegere, dê bibîne çawa kesayetiyên dastanê pêşkêş dike :

Ku paîsahek hebû zemanê sabiq.

Rabû di hukometa xwe faiq.

Têxtê wî Cizîr û bext mesûd.

*Taliiqewî û meqam mehmûd.
Asar şecaeta wî şahî.
Dagirtî mahê ta bi mahî.(22)*

Û gava xelkên Cizîrê ji bo cejna Newrozê xwe amade dikin, Xanî dibêje:
*Himmet ew e, ev hemî li kar in.
Hindek di peya, û hin siwar in.
Bîlcumle diçine der ji malan.
Hetta dighêşte pîr û kalan.(23)*

Xeberdanê firehtirîn cîgeh ji dastana Mem û Zînê dagirtiye, lê mixabin huneriya wê hin caran ji dest helbestvanê me bi derdikeve, û hêza wî li ser xebêrdanê giran dibe, wek em van malikên jorîn dibînin.

Xanî rê nade me, da em bi xwe mîrê Botanê nas bikin, û ne jî dihêle ew xwe bi me bide naskirin. Dîsan nahêle em bibînin çawa xelkê Cizîrê ji malê bi der dikevin, lê ew bi xwe şanî me dike. Ev yeka huneriya xebêrdanê qels dike. Ma gelo Xanî nizanîbû karê xebêrdanê çî ye?. Em bawer nakin, çimkê hin caran xebêrdan hêsan û zelal tê, û nerm diherike, hêza helbestvanê me li ser xuya nabe, ango hin caran xebêrdan, li nik Xanî digihêne astayên hunerî ye bilind, wek çawa di van malikên jêrîn de tê xuyakirin:

*Tajdîn ji tewabiê xwe yek pîr.
Teyîn kir, û zû şihande nik mîr.
Gotê: here bêje mîr û axan.
Bîninde venakujin çiraxan.
Em çar bira hebûn di sadiq.
Her çar li xidmeta wî aşiq.
Însafe ku zêdetir ji salê.
Mem mayîye bê xwedan, di çalê.
Dijmin li me şa ne, dost xemgîn.
Ferde mirina Çeko û Tajdîn.(24)*

2. Salixdan:

Lê tiştê hêjayî pesnê ew e, ku pirhatina xebêrdanê ti ziyan negîhandiye avakirina dastanê; ango xebêrdan, di dastanê de, ji hundirê bûyeran, ne ji derveyî wan, dertê, û her car ciwantir û tev li salixdanê dibe, salixdan jî ciwaniya xwe jê werdigre.

Salixdanê dastan tev girtiye, û perê Xanî yê hunermend tê de wek hostayekî zîrek xuya dibe. Mirov, li hember salixkirina gulistana mîr, xweşikbûna her du xûşkan; Sîtiyê û Zînê, dilsoziya Tajdîn, mirov matmayî dibe, her weha jî gava Xanî li hember surîştê Botanê radiweste, û bêhna xwe jê dadigre, vî tablowê çeleng ji me re diyar dike:

*Her yek ji newal û koh û deştan.
Reh şubhetê goşyê beheştan.
Her rewde riyad xuld ekber.
Her çeşme ji eyn ab kewser.
Her koh ji rengê torê Mûsa.
Ji enwar tecelliyê tepîsa.
Her nehr ji rengê ejdeha bû.
Her sebze, bi mui cûzan, esa bû.
Her dar ji feydê nûbuharî.
Têk şui le dida ji nor barî.(25)*

Tiştê balkêş ew e, ku salixdan, li nik Xanî ne xav e, û ne jî rij e, ji ber ku gelek wêneyên hunerî dafirîne. Ev yeka jî heyameke zindî, tijî tevger û rengareng di dastanê de peyda dike, û pêre jî dastanê mîna tablowekî hunerî dike, ku helbestvanê hunermend, di afrandin û nîgarkirina wî de, karekî mezin, û xebateke gewre kiriye. Keçikên bedew li deştan û çolan bijale (belav) dibin, û wan beriyan, mîna gulşenan, dixemilînin:

Sehra û çîmen dikirne mesken.

Beyda û dîmen dikirne gulşen.(26)

Û gava dixwaze bandûra, ku evîna her du keçikan; Sitîyê û Zînê, li Tamedîn û Memo kiriye, salix bide, pirsê dide dest her du evîndaran, û bi zibanê wam dibêje:

Ev mêwe li kî cihê gehane?!

Ev gul di çi gulşenê numan e?!

Serwêd çi cûbarekî ne?!

Teyrêd çi merxezarekî ne?!(27)

Diyar e, ku mêwe nîşna bandûra evînê ye, û gul, serwe û teyr jî her du keçikên çeleng in. Lê gava germbûna evînê salix dide, evîndaran dixê nava êgir, û cegerên wan disotîne:

Ew bûne, ku van bi dil hebandin.

Ew bûne, li van ceger kewandin.(28)

Salixdan her tim di riya wênekeşiya hunerî re zindî xuya dibe, ev wêneyan, bi perê Xanî, mîna tablowên ciwan numa dibin, ku zîrekî û jêhatiya wî jî di afrandina wan de berbiçav e, wek vî wêneyê, ku ji şingîniya tîran û şûran, heyameke tijî deng û qêrîn tê de peyda dibe:

Dirinde dirandibûn bi şîran.

Pirinde pirandibûn bi tîran.(29)

Hin carên din jî em dibînin wêneyên gulan dicivîne, li kêlek hev û du datîne, û di pê re jî hinek wêneyên nû, ku li wekhevkirinên (teşbîh) hunerî nû siwarbûne, jê peyda dike. Çelengiya, ku gulan di gulistanan de heye, û ya di helbestan de hatiye çekirin, di van wêneyên nû de kom ser hev û du dike, lê di navbera wekhevkirinên hestewerî û wijdanî re diyar dike, ew wekhevkirinên ku ji reh û hinavên evîndarê şeyda, dertên û bergehên, ku di navbêna her du kêlekên wekhevkirina hunerî de hene, tune dikin, û dilberê ji gulan sipehîtir û şengtir dikin:

Gul yek ne tenê ku sed hezaran.

Gulşen didetin di nu beharan.

Meî-şoqê ku mislê wan gelek bin.

Her çend ku horî û melek bin.

Ew nabine mocibê çi derdan.

Lewre ku hebin li cumle erdan.

Yek bit, û nebit mîsal û hemta.

Mestûr ji rengê Zîn û Enqa.

Aşiq bi çi dê biket medare?.

Bê sebr û mirin ewî çi çar e?!(30)

Hin caran jî wêneyên hunerî, li nik Xanî, pir girêkî, û li hevgerî tîr, sudê ji wêneyên nasbûne werdigirin, û ji hêmanên surûştê tîr dagirtin. Rojava, bi hemî hêman û diyardayên wê, wek roj, aso, û stêrkan, li nik Xanî tê guhertin, û ev tablo jê peyda dibe:

Êvarî ku asmanî menqel.

Danî, û li wan veşar meş -el

Yanê ku vekuşt çiraxê zêrîn.

Wergirt ji nû libasê rengîn.(31)

Tiştê balkêş di wêneyên Xanî de rojhilatiya wan e, bêhna hêsanîya jiyana kurdan, û derbirina gelêrî, ku ketiye hundirê çarçeweke nû de, jê tê:

Go: Ey hewesa dil û hinavan.

Her yek ji we rohnîya du çavan.(32)

Ev gotin (rohnîya çavan), her rojê pirîcar di derbirina gelêrî de, ji devên pîrejinên Kurdan der tê.(33). Dîsan ev yeka jî bergehên di navbera Xanî û kelepûra kurdî de tune dike, û di hişyarîya wî ya neteweyî de dibe hêmanekî giring.

3. Hevpeyvîn:

Di navbera hemî tiştên, ku derbas bûne re, gava derî li pêş hevpeyvînê vedibe, ew jî di cihên, ku bê wê nabin de, tê û bingeha hunerî diparêze, da derbirin zelal û zindîtir bibe, û karibe hundirê derûna kesên dastanê numa bike.

Hevpeyvîn, bi xwe, axiftina ku di navbera du, an pir kesan de digere ye, çîrok û şano bi wê hevbeş in, lê di çîrokê de hin caran tê, û di şanowê de istûnê herî giring e, ku nivîsevan xwe bi ser de pal dide, ji ber ku şano, ji bingeha xwe de, li ser hevpeyvîna, ku di navbera kesayetiyên wê de digere, vedine,

Hevpeyvînê, di dastanê û çîrokê de, li kêlek xeberdanê, roleke hunerî û mebesteke rewşenbîrî heye, ji ber ku heyameke nerm di çîrokê de peyda dike, û şeweyê derbirinê zindîtir dike, û zanîn û rewşenbîriya nivîsevan numa dike.

Kar û barê hevpeyvînê, di çîrokê de, ew e ku perdeyan ji pêş bûyer û hêrsê kesayetiyên çîrokê hilîne, û wan wêne bike, û digel hêmanên dîtir, çîrokê bi rê ve bibe, da hêmanê diramtîka çîrokê xurtir bibe, û hundirê derûna wan kesayetiyên ronî bibe.

Bi rastî jî hevpeyvînê, li nik Xanî, karîbûye rola xwe di hûnandina tevna dastanê de bilîze. Eger em li van malikên jêrîn meyze bikin, em dê bi hêsanî bibînin ku ji hevpeyvînê pêve, çi alaveke din wê nikaribe wêneyên derûnî, yê her du lehangan, nemze di hevdiîna dawî de, numa bike:

Perwaneyê go: Tu xweş delîlî.

Şem -eyê wehe go: Tu xweş xelîlî.

Perwaneyê go: Tu rehnemayî.

Şem -eyê wehe go: Tu can fîzayî.

Perwaneyê go: Tu dîlfirozî.

Şem -eyê wehe go: Tu sînesozî.

Perwaneyê go: Tu padîşahî.

Şem -eyê go: Tu qublegahî.

Perwaneyê go: Tu hor zatî.

Şem -eyê wehe go: Tu nor zatî.(34)

Eger ne hevpeyvîn bûwa, salixdanê an jî xederdanê, bi tenha xwe, wê nikarîbûwa ev wêneyê derûnî û ramanî yê mîr û dergevanê wî bafiranda. Hevpeyvînê roleke giring di vê pergalê de, lîstiyê, û rastewêneyên her duwan zelal numa kiriye. Em li mîr guhdar bikin, çi dibêje Tajedîn:

Ev renga mîr digote Tajdîn:

Fîlêd Bekir meger nizam.

Em qîsme mîr, qîsmê aş in.

Pir fetl û gerîn û pêş û paş in.

Naçare ji bo me aşvanek.

La budde ji bo me dergevanek.

*Hindî bi hukometê dîkin dewr.
 Geh edl e ji bo me kar, û geh cewr.
 Her çend Bekir weled zîna ye.
 Aşê me bi wî bi fetl û ba ye.
 Ev zumre ku zalim û ewan in.
 Sûbaşî û şehne û dergevan in.
 Aşêd me zaliman digêrin.
 Dexlêd me zaliman dihêrin.
 Wî garisî harisek diçînit.
 Ev harise bo me dê hilînit.
 Ev adete tenê xas mîran.
 Nîne li ber derê feqîran.(35)*

*Û carekê jî Bekir dibêj mîr:
 Zahir meke evê înadê.
 Carek vekuj agirê fesadê.
 Ji ew paş tu bêxe weqtê firset.
 Zinhar medê eman û mihlet.
 Xesmê ku neşêyî bibî muqabil.
 Derman çî ye, şerbeta helahil.
 Lew lazime hakimî du fincan :
 Yek xas xerab, û yek qencan.(36)*

Eger em hêdî, hêdî li van her du nimûneyên jorîn meyze bikin, em dê du wêneyên zelal, ku mîr û dergevanê wî tê de sayî xuya ne, bibînin, her du wêne jî tijî dek û pîlan in. Bê guman, hevpeyvîn arî me dike, û wan wêneyan li pêş me sayî dike. Diyar e, ku Xanî ev yeka baş zanîbû, loma jî her yek ji wan li cihê, ku tê de xwe rihet dibîne, û li ba kesê, ku pê bawer e, bi dengkirin dayîye.

Bi vî awayî tê xuyakirin, ku hevpeyvînê, li nik Xanî karîbûye pêlên derûna kesayetiyên dastanê wergerîne, û ronahî avêtiye ser wan pêlan, û hundirê derûna wan kesayetiyên li pêş me vekirîye, heyameke zindî tijî ger û liv di dastanê de peyda kiriye. Vê yekê jêhatiya perê Xanî di avakirina wan kesayetiyên de numa kiriye, ew jî avakirineke zindî ye, nîşanên penahên derûn û hundirê wan tê de tene xuyakirin, û ramanên, ku di serên wan de li hev û du dikevin, sayî tene wergirtin, pêre jî me digihîne nerîna Xanî ya rêal, ku hevdijîtiya (tenaqud) gelekî sayî, di navbera newekhevbûna mebestên xizanan û yên mîrên fewdal dibîne.

Zelalkirina wêneyên kesayetiyên dastanê, û şirovekirina wan wêneyan, hê jî bala Xanî dikşînin, loma jî ew pirê caran axiftina ezîtî (monolog) bikar tîne, rê li pêş kesayetiyên dastanê vedike, da bi xwe tişt û ramanên hundirê xwe derînin. Wek çawa hin caran em dibînin, ku ew Zînê bi tenha di nav çar dîwaran de dihêle, derî û penceran li ser wê digire, û ew jî bi xwe re dipeyve.

Xanî rewş û pergala wê, nexaşî û jarbûna wê ji der ve de wêne dike, pişt re xwe, li hember wênekirina hundirê wê, bê çare dibîne, ku nikare têkeve wî hundirî, hîngê divaye rê bide xwedî, da çî tê de heye, jê derîne. Vê lomê Xanî xwe dide alîkî, û Zîn li gel nediyaran dipeyve :

*Aşiq bi we wasilê cema in.
 Salik bi we nailê celal in.
 Wêraneye dil we maye xalî.
 Qet xeyrî we kes nehin hewalî.(37)*

Hin carên din em dibînin çawa ew berê xwe dide sîtava (xeyal) xûşka xwe Sîtiyê, û pêre daxife:

*Kay roh û rewan qelbê Zînê!
Nûra beserêd yar û dînê!
Şahî ji te re, û xem ji bo min.
Tajdîn ji te re, û Mem ji bo min.(38)*

Ev xwe-axiftin bi awayekî dilşewat li gel Zînê didome, cudahiya, ku di navbera rewşên her du xûşkan de peyda bûye, numa dike, lê Zîn ne tenê li gel sîtava Sîtiyê daxife, pirê caran ew li ba perwaneyên, ku li derdora agirê findan digerin, radiweste, û pêre daxife, keser û hesretên dilê xwe dike der.(39)

Ev monolog li gel Memo jî tê, Xanî rê dide wî, da bi derve de derkeve, bi tenha biçe, li koh û newalan bigere, li gel xwe baxife, an li kenarên çemê Diclê raweste, pêre baxife, û keserên xwe jêre bilorîne:

*Kay şubhetê eşkê min rewan e.
Bê sebr û sikonê aşîqa ne.
Bê sebr û qîrar, û bê sikonî.
Yan şubhetî min tu jî cinonî.
Qet nîne ji bo te qîrarek.
Xalib di dilê te dane yarek.(40)*

Pirê caran Memo li nik bê jî radiweste, û pêre bi awakî dilşewat daxife, lavan jê dike, da riya xwe bi dilbera xewrevîn xîne, bi dilşikestî eniya xwe ji wê re berjêr bike, silavên germ bigihêne wê:

*Kay cismê letîf ê şubhetî roh!
Dergahê beden li ber te meftoh.
Ez hêvî dikim, ku bê teweqqûf.
Rencîde qedem be bê tekelluf.
Carek here suddetelseadet.
Gavek here sudretelnîhayet.
Ewwel here bibose astanê.
Paşê here pêş dilistanê.
Emma bi tewadui û teî-zîm.
Sed mertebe îhtîram û tekrîm.
Ahiste ji bo bike duayê.
Wa besteyî wê bike senayê.
Şayiste bike tu Îhtîramê.
Destbeste vewest bike selamê.(41)*

Tevî ku helbestvanê me, li vir, dide pey şopên helbestvanên rojhilatê, nemaze yên ereb û Feqiyê Tîran. Lê karibûye wêneyekî zelal û sayî çêke, ku pêlên derûnî û hêrsên her du lehengan tê de eşkere xuya dibin.

Ev numûneyên, ku me nîşnkirine, didine xuyakirin, ku Xanî bi zanebûn û jîrbûneke payebilind monolg bikar aniye, çimkê karê monologê ew e, ku xweneran têxe hundirê kesayetiyên çîrokê, da tişt û ramanên tê de hene, dûrî pêşkêşkirina bûyer, yan hevpeyvîna normal, berbiçav bike, ji ber ku monolog, wek zanyarên derûnî dibînin, ji bo ronîkirina astayên hişyariyê alîkarê hêja ye, beriya ku ew astayan di riya derbirinê re bêne wergirtin.

Ev cureyê têknîka hunerî (monolog) bi nivîsevanê Firansayê Êdwar Dî Jordan(1861- 1949) tê naskirin, çimkê tê gotin ewî mirovî ev têknîk di çîroka DARÊN DARISTANA QUTBÛYÎ de, ya ku sala 1888ê li Parîsê derçûye, bikar anîbû, û dabû nasîn, ku monolog axiftina kesayetiyêke naskirî ye, mebest jê ew e, ku bêtî alîkariya nivîsevan, me têxe hundirê wê kesayetiyê.

Tiştê balkêş ew e, ku beriya monolog wek alavek hunerî bi nav û deng bibe, beriya vê yekê bi nêzî du sed sal Xanî karê vê alavê nasikriye, tevî vê jî em nikarin bêjin, ku Xanî xwediyê wê ye, ji ber ku gelek, çî di toreyê kurdî de çî di yê rojhilatê de, beriya wî ev têknîka hunerî bikar anîne, lê em dikarin bibêjin, ku ev xalek nîrxê wî yê hunerî dighê astayên bilind.

4. Ziman:

Ziman, di tevna hunerî de, roleke payebilin dilîze, ji ber ku ev tevn bi zimên tê hûnandin û ristin, û çîrok pê hebûna xwe ya sîbolî bi cih tîne. Zindiya zimên bingeha vê rolê ye, lê zindiya zimên çawa xuya dibe?

Şêweyê tijî tevger û liv, ji jîyana rojane ve nêzîk, bi peyvên hêsan hatiye hûnandin, zindiya zimên berbiçav dike. Hêjayî gotinê ye jî çendî bergeh di navbera heyama gelemper a dastanê, an çîrokê û ya şêweyê derbirinê de hebe, ewqas jî zimanê wê qels û jar, û bê giyan dibe. Loma jî bidestxistina zimên û karînen zimanewanî di awayê nivîsîna hunerî de zor giring in.

Zimanê Xanî, di vê dastanê de, zindî, û tijî hêmanên helbestiyê xuya dibe, çimkê heyama gelemper a dastanê û zimanê wê hevbest in, bergeh di navbera wan de nîne. Du tiştên sereke vê boçûna me teqez dikin:

1. Tevlihevkirina çar zimanên, ku Xanî baş pê hînbûye, ew jî zimanên kurdî, erebî, tirkî û farisî ne, ku di wê demê de, li Rojhilatê bikar dihatin. Bikaranîna peyvên biyanî, li nik helbestvanên Rojhilatê ne kêmasîke zimanewanî bû ye, û ne jî şermeke hunerî bû ye, û bi ser de jî tiştê balkêş, li ba Xanî ew e, ku ewan peyvên biyanî dixê hundirê rista avakirina hevoka kurdî, wek nimûne:

Rabûneve rojekê bi yekve.

Fikrîne bi reng û rûyê yekve.(42)

Ewî peyva erebî(Fikir) di vê malikê de bikar anîye. Ev peyv di zimanê erebî de nav e, lê Xanî paşkîta lêkerê kurdî pêve dike, û lêkerê jê peyda dike, wateya wî, di malikê de, dibe (nerîn, temaşe), çimkê wateya malikê weha tê: Rojekê her du (Tajedîn û Memo) pêkve rabûn ser xwe û berê xwe dane hev û du, û li rûwê hev û du temaşe kirin.

Xanî ne tenê evê peyva erebî bikar tîne, lê gelekên din di ziman û şêweyê wî de xuya ne, wek çawa di hemî nimûneyên ku me ji dastanê girtine de diyar e, loma jî em naxwazin gelekî li ser vê yekê baxifin, tenê em dixwazin bêjin, wek berê jî, ev helwest li Rojhilata wê demê, ne şermeke hunerî bû, ne nîşana kêmtanîne bû, ji ber vê jî Xanî xwe bi vê yekê serfiraz dibîne, û dibêje:

Kurdî, erebî, durrî û tazî.

Terkîb kirin bi hez û bazî.(43)

Bidestxistina van zimanan şêweyê derbirina Xanî dewlemend dike, û jê re dibe alîkarê, ku dergehên aferînê li pêş wî vedike, û wî ji xalên sînorkirî bi derdixe, da çî şîyanên van zimanan hene, gîşkan, ji bo mebesta xwe bike karmend, û vestûvala jidayikbûna datana kurdî nivîskî, ku ji hundirê derûna kurdî dilo van dertê, lidarne.

2. Xanî hemî zaravên zimanê kurdî, û liqên wan zaravan bikar tîne. Bingeha zimanê dastana Mem û Zînê liqê Botanê ye, ku ji kurmanciya jor e. Lê Xanî pirîcar destên xwe dirêj zaravên kurdî yê din dike, û peyvên wan bikar tîne, wek vê peyva (dêrîn û nedêrîn), ku fileyên lorî bikar tînin:

Ey waqîfê waqîatê dêrîn.

Em xeyrî te meherman nedêrîn.(44)

Bi ser de jî, ew ne tenê peyvan ji wan zaravan werdigre, lê gava peveka (hevok) xwe dirêse jî, xwe bi ser wan de pal dide:

Êdî çi bêjim, ez nizamim.

Bilmez ge ne sûyleye zibanim.(45)

Di vê malikê de du zaravên kurmançî, û pevekeke bi zimanê tirkî û kuudî tevlihev hene. (êdî çi bibêjim, ez nizamim) bi kurmançiya jor e, (zibanim) bi kurmançiya jêr e, û (bilmez ge ne sûyleye) bi zimanê tirkî, anglo: (zibanê min jî nizane çi bibêje). Lê tiştê, ku bala me dikşîne, ne tenê peyv in, bi ser de jî avakirina hevokê ye.

Di zarava Xanî de (liqê Botan ji kurmançiya jor) bernav bi ser navan venabe, lê di zarava kurmançiya jêr de, weha çê dibe. Anglo kurmançiya jor dibêje (zibanê min) lê ya jêr dibêje (zibanim). Gelek caran Xanî hevoka xwe li gor sîstema kurmançiya jêr dirêse, wek çawa di malika 767ê de dibêje (Şêxim) nabêje (Şêxê min) û di yên 1614ê û 1978 de dibêje (Mîrim) nabêje (Mîrê min).

Nimûneyên wusa li nik Xanî gelek û curbecur in. Pergala gelemar di liqê Botanê de, ji kurmançiya jor, bi paşkîta (an) tê naskirin, wek nimûne (bajar – bajaran), û gava ev navê gelemar bi ser navekî dîtir ve bikeve, hîngê (an) tê guhertin û dibe (ên), wek (bajarên Kurdistanê). Lê di liqê Hekarê de dibe (êd), wek (bajarêd Kurdistanê), û li Badînanê dibe (êt), wek (bajarêd kurdistanê).

Her mirovê, ku bi hûrbînî, li dastanê vegere, dê bibîne çawa Xanî evan her sê awayan bikar tîne. Ev yek zimanê wî gelekî dewlemend dike, û pêre jî ji jiyana rojane ve nêzîk xuya dibe.

Bi ya me be, ev diyarde, di ramana Xanî de nîşana du tiştên hunerî û neteweyî ye. Ji hêla hunerî de, zindiya zimanê dastanê teqez dike, û ji hêla neteweyî de jî dide xuykirin, ku şiyane yekirina zimanê kurdî, li ba kurdan, gelek in.

Li vê dawiyê hêjayî gotinê ye, ku ev dastana helbestî li 2659 malikan hatiye raxistin. Ev dirêjahî dikare şiyane helbesvanan, di tenga bikaranîna yek rêzbandê re, qels û jar bike. Lê Xanî yê gewre çareyeke hunerî hêja ji xwe re dibîne. Hebestvanên Tirk û Farisan dastanên xwe beş-beş dihûnan, û her beşek li pêlewazekê (kêş, wezin) û rêzbandeke (qafiye) cuda siwar dikirin, lê Xanî ev dastan tev li pêlewazekê siwarkiriye, û yekemîn car bûye, ku ewî di helbesta kurdî de, rê li pêş hulma helbestiyê vekirî hêştîye, û rêzband guhertiye, û kêşa mesnewî, ku her du birên malikê rêzbandek heye, ji ya malika din cuda ye, bikar aniye.

***** *** *****

Jêder û çavkaniyên beşê sêyemîn:

- (1) Bessam Tehhan. Lêkolînên rexneya Rojavayê. Bi zimanê erebî, zangowa Heleb 1973. Rû 2.
- (2) Hemî dastanên cîhnê dirêj in, wek nimûne: Mihabiharata (Hindistan) 90000 malikên wê hen in, Ilyaza (Girîk) 16000 malikên wê hen in, 4000 malikên Sirûda Rolan (La chanson Rolan) hen in, 14221 malikên Komîdiya xweda (The Divine comedy) hen in, 65000 malikên Şahnameya Firdewsî (Îran) hen in.
- (3) Mem û Zîn. Rû 317-318, ma 1921- 1933.
- (4) Pro.Dr. Qenatê Kurdo. Pêşgotina radektor. Mem û Zîn, çapa M.B.Rodînkî, Moskova 1962. Rû 9.
- (5) Mem û Zîn. Rû 98, ma 538-539.
- (6) Jêdera berê. Rû 249, ma 1528.
- (7) Arnst Fîşer. Pêwîstiya huner. Werger bi zimanê erebî, E. Helîm, weşanên komîteya gelemper a pirtûkê 1971, nimre û cihê çapê ne diyar in. Rû 201:
- (8) Mem û Zîn. Rû 22, ma 1.
- (9) Jêdera berê. Rû 87, ma 472-473.
- (10) Jêdera berê. Rû 48, ma 189.
- (11) Jêdera berê. Rû 89, ma 491.
- (12) Jêdera berê. Rû 92, ma 505.
- (13) Jêdera berê. Rû 233-234, ma 1430-1437.
- (14) Jêdera berê. Rû 294, ma 1786-1787.
- (15) Jêdera berê. Rû 61, ma 287.
- (16) Jêdera berê. Ru 66, ma 330.
- (17) Jêdera berê. Rû 72, ma 365.
- (18) Jêdera berê. Rû 124, ma 722-727.
- (19) Jêdera berê. Rû 137, ma 815-820.
- (20) Jêdera berê. Rû 185, ma 1146-1148.
- (21) Jêdera berê. Rû 185, ma 1143-1148.
- (22) Jêdera berê. Rû 72- 73, ma 365, 367, 373.
- (23) Jêdera berê. Rû 87-88, ma 476, 482.
- (24) Jêdera berê. Rû 317-318, ma 1920-1925.
- (25) Jêdera berê. Rû 232-233, ma 1428-1432.
- (26) Jêdera berê. Rû 89, ma 491.
- (27) Jêdera berê. Rû 103, ma 576-577.
- (28) Jêdera berê. Rû 110, ma 626.
- (29) Jêdera berê. Rû 236, ma 1453.
- (30) Jêdera berê. Rû 252, ma 1542-1546.
- (31) Jêdera berê. Rû 326, ma 1968-1969.
- (32) Jêdera berê. Rû 115, ma 658.
- (33) Pirtûka Dr.Î. Mistefa Resûl: (E. Xanî, helbestvan û ramanbîr, fîlosof û mutesewwuf) ji me re sudar bûye.
- (34) Mem û Zîn. Rû 364-365, ma 2196-2201.
- (35) Jêdera berê. Rû 185-186, ma 1142-1148, 1151.
- (36) Jêdera berê. Rû 321, ma 1940-1943.
- (37) Jêdera berê. Rû 203, ma 1259-1260.
- (38) Jêdera berê. Rû 205- 206, ma 1268, 1276.
- (39) Jêdera berê. Rû 209-211, ma 1291-1305.
- (40) Jêdera berê. Rû 215, ma 1323- 1325.
- (41) Jêdera berê. Rû 218-219, ma 1340-1346.

- (42) Jêdera berê. Rû 106, ma 599.
(43) Jêdera berê. Rû 411, ma 2480.
(44) Jêdera berê. Rû 142, ma 854.
(45) Jêdera berê. Rû 258, ma 1581.

Ferhengok

Wek çawa diyar e, gelek peyvên biyanî, nemaze yê zimanê erebî, di MEM Ê ZÎNÊ de henin. Vê lomê hebûna vê ferhengoka biçûk pêwîstiyek bû ye, da em peyvên mînakên, ku me ji dastanê wergirtine, şirove bikin. Hêjayî gotinê ye, em diyar bikin, ku piraniya vê ferhengokê ji pirtûka “**Men û Zîn, vekolîn û şirovekirina Mihemed Emînê Osman**. Çapa yekemîn, çapxaneyê Elcahiz, Bexda 1990, hatine wergerandin.

A.

Ahiste: Hêdî.
Aho: Aşt, xifş.
Asar: Şûnwar.
Aşiq: Evîndar.
Ateş: Agir.
Aya : gelo.

B.

Barî: Xweda.
Beden: laş, gewde.
Bednav: Nexoşmirov.
Berzex: Navbir.
Behir: Derya.
Besatîn, bistan: Gulşen.
Beser: Çav.
Beste: Girêdayî.
Beyda: berî, çol.
Beyt: Mal, mala xweda.
Bibose: Ramûse.
Bi çi wechî: Bi çi sedemê.
Bi xwîn milettex: Xwîn jê tê rijandin.
Bîlcumle: Hemî, gîş.
Bînave: vegerîne.
Bînende: Hişmend, dûrbîn.

C.

Cam cem: Berdaxa Şah Cemşîd.
Canfiza: Dilxweş.
Cawêdanî: Pêdarî, herheyî, nemir.
Celadet: Hêz.
Cesed: Laş, gewde, govde.
Cewr: Koteî, zordarî.

Cidal: Galgal, gotûgêj.
Cinon: Bê hişî.
Cins: Celeb.
Cism : Gewde, govde, laş.
Coş : Azerî, kelîn, kelîneka zêde.
Cumle: Gîş, hemî.
Cur-e : Qurç.

Ç.
Çeşm: Çav.

D.
Dad: Jiyan, giyan, mafnasîn.
Dan: Zana.
Dayîm: Her dem, tim,
Dehan: Dev, kûn, qul.
Delîl: Rêber.
Destê rûs e: Zeberdest, xurt.
Dest best: Her du dest li ser hev.
Dêrîn: Dîrok.
Dilfuroz: Dilveger.
Dilşer: Dilêr.
Dîmen: Şûnwar.
Du-aâ: Xêrwazî, Xwasitna xêrê ji xweda.
Dil-istan: Dilber.

E . E'
Ebter: Bê hiş.
Eda kir: Kar kir.
Ehil: xwedan.
Ehil nezer: Kesên dûrbîn.
Ejder: Nehing, dirinde.
Ekber: Mezintir.
Ellah: Xweda, yezdan.
Emma: Belê.
Emir: Kar, tişte, bûyerek.
Emîr: Mîr.
Enwar: Ronahî.
Ena, ene: Ez.
Enwai : Cure.
Eşk: Rondik, fermisk.
Ewlad, weled: Kur, law.
Ewwel: Pêşî.
Edl: Dadmendî.
Ecûz: Pîrejin.
Emare: Sera, qesir, avahî.
Enqa: Sîmerx.
Erđan, erđ: Zemîn, welat, dever.
Erûs: Bûk.
Esa: Çov.
Ewan: Alîkar, berdest.

E'yn: Çav, kanî.

F.

Fate: Çû, derbas bû.

Fayiq: Bi desthilat, Jêhatî, pir, zêde.

Fek bû: der bû.

Feqîr: Xizan.

Fesadî: Neqencî.

Feyd: Gelek, pir.

Fikirî: Hizir kir.

Firaqet: Ji hevdûrbûn.

Fitret: Avakirin, xelqkirin.

Fîl: Karkirin, lêker.

Fuad: Dil.

Furset: Keys, derav.

G.

Genc: Xezîne.

Gewherî: Mezin.

Gor: Kerê kovî.

H.

Hakim: Destlatdar, serdar.

Haris: Zêrevan, çotyar.

Hasil: Pêkhatî.

Hatem : Mirovekî ereb î pêşî ye, gelekî camêr bû ye.

Hazir: Yekser, amad e.

Hebandin: Hez kirin.

Hebîb: evîndar.

Hecer: Kevir.

Hedd: Tixûb, sînor.

Helahil: Jehr.

Hemîşe: Herdem.

Heml: Bar, Hilgirtin.

Hewake: Hezkirina te.

Hewalî: li dor.

Hey bikira: Vejanda.

Heyzebûn: Gelek pîr.

Hezl: Yarî.

Himmet: Hêz.

Hisar: Dorpêçkirin.

Hubb: Evîn, hezkirin.

Hucre: Ode.

I . Î.

Inqiyad: Guhdarî, qayîlbûn. Serîdanîn.

Isim: nav

Îhtîram: Rêzgirtin.

Însaf: dad.

Îttîfaq: Peyman.

Îz-a'an: Guhdarî, erêkirina ji ber tirsê, serîdanîn.

Înad: Rik.
Îlac: Derman.

K.

Kay: Ey.
Kelîm: Axiftinger.
Kemal: Tewaw.
Kenar: Rex, tixûb.
Ker ker: Kerî kerî.
Kewser: Ava behîştê.
Keyfek: Xweşiyek, şahiyek.
Kitêb, kîtab: Pirtûk.
Koh: Çiya.
Kulah: Tanc, kum.
Kunende: Gazîker.

L.

Labudde: Pêdivî ye.
Lad: Doz.
Lazim e: Pêwîst e.
Letîf: Diloan.
Libas: Cil.

M.

Malî: Dirav.
Manîî : Nehêşt, nehêla.
Maşa: Gaz.
Medarî: Aramî.
Meftoh: Vekirî.
Mehbûb: Kesê ku jê hatiye hezkirin, dilber.
Mehebîn: hejê meke, jê hez meke.
Mehkûm: Bindest.
Mehr: Qelen.
Mehmûd: Giranbiha.
Mehrem: Hevalê cihê baweriyê.
Mei'-bûd: xweda.
Mei'-mûl: Bikarhatî, çêkirî.
Mekrûh: Nehez.
Mela: Xelk.
Men: Kî, kê.
Menkûr: Ne viyay, ji bîrkirî, piştavêtî.
Menhec: Rê, rêbaz, bername, pirogran.
Menqel: Agirdank.
Meqam: Cih.
Meqbûl: Pejirandî.
Meqşûd: Mebest, armanc.
Mei'-red: Pêşgah.
Mei'-rifet: Zanîn.
Merxezar: Mêrg, cihê pir geya.
Mei'-şoq: dilber, kesê ku hatiye jê hezkirin.
Mei'-zûr: lê negirtin.

Mertebe: Pile, cih.
Mesken: Mal.
Meskûk: Hatiye çêkirin.
Mes-ûd: Bextiyar.
Meş-el: Agir, cihê êgir.
Meşkûk: Bi guman.
Metaf: Cihê gerê.
Metlûb: kes an tiştê, ku tê xwestin.
Meyter: Karmendê hespan.
Mêwe: Fêkî.
Midewwer: Girover.
Mihal: Bê çare.
Milayim: Layiq, kela şer ji dil çûye, hêdî bûye.
Milel: Milet, gurop.
Miqras: Çeqo, birek.
Miqyas: Pîvok, pîvan.
Mislê wan: wek wan, mîna wan.
Miwafiq: Erêkirin, layiq.
Mîsal: Wek, Mîna.
Mocib: Sedem, ûşt.
Muezzem: Mezin.
Muhlet: Keys; bêhna fireh.
Muhîbb: Evîndar.
Muhît: Dirwar.
Mui-cûze: Karê mezin û dijar, ku kesek nikare.
Mukerrerr: Du carkî, dubare.
Munafiq: Virrek.
Muqabil: Hevber, beramber.
Murad: Armanc, mebest, daxwaz.
Murx: Bilind.
Musennei: Çêkirî.
Muşîr: Mîşar.
Mumtaz: Baştirîn.
Mûsa: Mûsayê pêximber.

N.

Namê Ellah: Navê xweda, navê yezdan.
Na-il: Kesê, ku tiştêkî, an daxwaza xwe bidest dixê, an distîne.
Nedêrîn: Negrîn.
Nedîm: Pêrî: hevdem, hevalê guftugoyê.
Nehr: Çem.
Neqd: Dirav.
Nezer: Çav, nerîn.
Nexil: Dara ter, dara xurme.
Nifûr: Jê veciniqîn, jê dûrketin.
Nigîn: Gustîl
Nigar: Durv, form.
Nikonam: Xoşnav, navxwaş, xoşmirov.
Nisar: bijale, bijandin, tiştê hûr, ku belav bûye.
Nor: Ronahî.

P.

Penah: Cihê ji bo tevan, heyîn.

Pis: kur, law.

Pîlewer: Berneketî, bê qedr, bê nirx.

Q.

Qal: Galgal.

Qasid: Kesê, ku diçe cihekî, an ba mirovekî.

Qeda: karkirin.

Qedem: Pê.

Qedr: Nirx, biha.

Qelb: Dil.

Qelem: Pênûs.

Qewî: Hêzdar.

Qirar: Tebat.

Qudret: Şiyan.

Qusûr: kêr, kêmasî.

R.

Rah: Mey.

Rehnema: Rêber.

Renc: zehmet.

Rencîde: Dilşikestî.

Rewac: Navdengî, navdarî.

Rewan: Bezok.

Rewde, riyad: Çîmen, mêrg, gulistan.

Rih, roh: Can.

S.

Sadiq: Rastgo.

Saî': Li ser rê, kesê ku bi rê de ye.

Sabiq: Berê.

Sahib: xwedan.

Salik: Rêwî, rêving, kesê ku bi rê de ye.

Saman: Sermaye, mal û hal.

Saqî: Meyger.

Seadet: Xwaşî.

Sebr: Aram.

Sebze: Şînkatî.

Sedd: Pêşgirtin.

Sedeqe: Xêrdan.

Sedîd: Rast.

Sehra: Berî, çol.

Seî': Ger.

Sena: Pesin.

Sername: destpêka nameyê.

Sexawet: Cuwamêrî.

Sikke: alava çêkirina diravan.

Sikon: Tebat.

Sîlah: Çek.

Silêman: Silêman pêximiber.

Sînesoz: dilsoj.
Sudde: Text, cihê bilind.
Sudretelnihayet: Dareka behîştê ye.

Ş.
Şayiste: Layiq.
Şecaet: dilêrî.
Şecer: dar.
Şehr: diyarkirin.
Şem-e : Find.
Şiqaq: Perçe, bê hev girtin, lihevnekirin.
Şihod: Kesên dîtine.
Şîr: Şûr.
Şubhe: Guman.
Şuhret: Navdengî.
Şu-le: Agir, bizot.
Şûxul: Kar.

T.
Talib: Kesê ku tiştêkî diwaze.
Talii : Durv, form, bext.
Tawan: Guneş.
Tayîfe: Gurop.
Teale: Were. Bilind bûye.
Tebîb: Bijîjk, hekîm, textor.
Tecellî: Ronahî, şewq.
Tedîllo: tu rê li pêş wendadikî.
Teferuuc: Temaşekirin.
Tehewwur: Karê di jawr, kirineke bê pîlan.
Tehrîk: Liv, tevger.
Tehsîl: bidestxistin.
Tei-yîn kir: Nîşan kir, sînor kir.
Tei-zîm: Mezinkirin, gewrekirin.
Tekmîl: Tewawkirin.
Tekrîm: Rêzgirtin.
Teleb: Xwastin.
Temam e: Tewaw e.
Temerrud: Serhildan, serînedanîn.
Temyîz: Ji hevcudabûn.
Terkîb: Lêkdan.
Tepîsa: Ronahî da, şewq da.
Teref: Rex, Alî.
Tesewwur: Hizirkirin.
Teskîn: Tenakirin, rawestîn.
Tesxîr kirin: Bindest kirin.
Teşa: Tu dixwaze.
Teşbîh: Mîna, wek.
Tewaf: Ger.
Tewabîi : Heval, lagir, dovelank.
Tewadui : xwenizimkirin.
Teweqquf: Rawestan.
Tibaq: Aman, firx.

Tîho: Sosk.

Tor: Navê çiyakî ye, li Sînayê (Misir).

U .

Umir: Temen.

Umre: Heca ne di dema xwe de ye.

Ula: Bilindî.

W.

Waqif: Kesê, ku li ser piyan rawestiyayî.

Waqiat: Tişt, an bûyerên qewimîne.

Wasil: gehêştî.

Wecih: Rû.

Wefa: Soz, peyman.

Wellah: Sond bi navê xweda.

Weled: Kur, law.

Weled zîna: Bêjî.

Werte: Zivirk, herêşî.

Wucod: Hebûn, heyîn.

X.

Xalib: Teqez, kesê ku di şer de bi ser ketiye, Piranî.

Xanim: Jina xemilî û ciwan.

Xatem: Gustîl.

Xelîl: Heval, dost.

Xellaq: Xweda, aferîner.

Xerab: Nebaş.

Xergoş: Kêvroşk.

Xesm: dijmin.

Xeyb: Veşrtî, nediyar.

Xeyrî we: Bilî we.

Xewatîn: Karmend û berdestên xaniman.

Xeyor: Hehjêker.

Xîret: Hejêkirin.

Xuroc: biderketin.

Xuroş: Qêrî, gazina bilind.

Xwedan kemalat: Xwediyên zanîn û karên nixbilind.

Xwedrust: xwe bi xwe gihandî.

Y.

Yexma: Talankirin.

Z.

Zahir: Xuya, diyar, numa, berbiçav.

Zarî: Jarî, rezîl.

Zat: xwe, nefis.

Zebtkir: Ji bo xwe bir, ji xwe re bir.

Zinhar: Hişyar be.

Zî: xwedî.

Zîlcemal: xwedîya ciwaniyê, xweşik.

Zumre: Beş, gurop, ref.

Jêder û pirtûkên alîkar

a. Bi zimanê kurdî:

1. Xanî, Ehmed. Mem û Zîn. Vekolîn û şirovekirina Mihemed Emînê Osman. Çapa yekemîn, çapxaneya Elcahiz, Bexda 1990.
2. Xanî, Ehmed. Mem û Zîn. M. B. Rodînko. Çapa yekemîn, Moskova 1962.
3. Prof. Dr. Kurdo, Qenat. Tarîxa edebiyata kurdî. Çapa yekemîn, weşanên Roja nu, Seweden 1983.
4. Ebdulreqîb, Yûsif. Şairên kilasîkên kurd. Çapa yekemîn a alfabeya latînî, Uppsala, Seweden 1988.
5. Amîdî, Sadiq Behadîn. Hozanvanê kurd. Çapa yekemîn, çapxaneya kurî zanyarî kurd, Bexda 1980.
6. Dr. Zaza, Nûredîn. Memê Alan. Çapa yekemîn, çapxaneya Kerem, Şam 1957.
7. Teyran, Feqî. Tembûr. Çapa yekemîn, weşanên Ronahî, Seweden 1976.
8. Kovara Pirs. Hejmara taybet. 7,8, buhar 1996.

b. Bi zimanê erebî:

1. Zekî, M. Emîn. Xulaseya dîroka kurd û kurdistan. Wergerandina M. Elî E'wnî, Elqahîre 1936.
2. Dr. Resûl, Î. Mistefa. Rêalîzma toreyê kurdî. Çapa yekemîn, Bêrût, sala çapê ne diyar e.
3. Dr. Resûl, Î. Mistefa. Ehmedê Xanî, helbestvan û ramanbîr, fîlosof û mutesewwuf. Çapa yekemîn, çapxaneya Elhewadis, Bexda 1979.
4. Elî, Mihemed Enwer. Ehmed Xanî, Felsefeya tesewwufê di dîwana Men û Zînê de. Xebata master e, sala 1972ê ji bo înstîtuta wêjeyên rojhilatê, li Bêrûtê, hatiye pêşkêşkirin. Ta îro çap nebûye.
5. Omer, Heyder. Ehmed Xanî di dastana helbestî Mem û Zîn de. Çapa yekemîn, çapxaneya E'clonî, Dîmeşq 1991.
6. Omer, Heyder. Feqî Tîran, jiyan, helbest û nîrxê wî yê hunerî. Çapa yekemîn, çapxaneya teknopirês, Bêrût 1993.
7. Teħan, Bessam. Lêkolînên rexneya rojava, zangoya Heleb 1974.
8. Darîn, Oşîn. Ê hevalê wî. Têora tore. Wergerandina Muhîdîn Subhî, Çapa yekemîn, çapxaneya Xalid Elterabîşî, Dîmeşq 1972.
9. Helîm, Es-ed. Pêwîstiya huner (werger). Çapa yekemîn 1973.
10. Dr. Mir-î', Fuad. Rexne û têora tore. Weşanên zangoya Heleb 1992.
11. ElŞehhal, Redwan. Helbest û pîrsa huner. Wezareta çandê, Dîmeşq 1986.
12. Şêx El-erd, Teysîr. Lêgerîna bîgehên huneran. Weşanên hevgirtina nivîskarên ereb, Dîmeşq 1991.
13. Dr. Ismaîl, Îzedîn. Şirovekirina derûnî ya tore. Nimre û sala çapê ne diyarin, Bêrût .

14. Halbirîn, Jon. Têora romanê. Wergerandina Muhîdîn Subhî, Weşanên wezareta çandê, Dîmeşq 1981.
15. Yard, Êvlîn Ferîd Corc. Necîb Mehfûz û kurteçîrok. Çapa yekemîn, E'mman, Urdun 1988.
16. Dr. Bilec, Şêrgo. Doza kurdî, Çapa erebî a yekemîn, çapxaneya dar elkatib, Bêrût 1981.
17. Elhuserî, Satiî'. Lêkolînên netewa erebî, yên bijarte. Çapa yekemîn, çapxaneya dar elmearîf, Misir 1964.

Ji berhemên daner

a. Bi zimanê kurdî:

1. **Cîgerxînê çîroknivîs. Nimûne Reşowê Darî.** Navenda Havîbûn ya weşanên kurdî. Berlîn 2003.
2. **Osman Sebrî, helbestvan û nivîsevan.** Çapa yekem, çapxana Evra, Berlin/Elmanya 2004. Çapa duwem, weşanên Sema kurd, çapxaneya Yad, Silêmany/ Kurdistan 2006.
3. **Hunera helbestê** . Ev xebat ji bo çapê amade ye.
4. **Gelek Lêkolînên tore**, ku di gelek rojname û kovarên kurdî de, li der û hundirê welêt, hatine weşandin.

b. Bi zimanê erebî:

1. **Ehmed Xanî di dastana helbestî mem û Zîn de.** Dîmeşq 1991.
2. **Feqî Tîran, jiyan, helbest û nîrxê wî yê hunerî.** Bêrût 1993.
3. **Di mêzînê de, Lêvegerandin, çewtî û talankirin.** Heleb 1998.
4. **Çîrûskek ronahî, ji bîranînên Ebdilrezzaq Bedirxan.** Werger ji kurdî, bi hevpişkiya Elî Cefer. Navenda Havîbûn ya weşanên kurdî. Berlîn 2000.